

3054
2

და ამხ. წიგნის ქალაქის გამოცემა № 7.

6862

ს. რ. გორბაძე.

საქართველოს ისტორია

მოკლე სისტემატიური კურსი
მოზრდილთათვის.

ფ. ი. ძლით 35 კაპ.

I

შესავალი. უძველესი ისტორია.
ძველი ისტორია.

საისტორიო ქართით.

ძეორე გამოცემა.

ქუთაისი

ქ. შ. წ.-ქ. გ. ს. ქეთ. განყ. სტანა
1915 წ.

თ. მთავრისა და ამხ. წიგნის მალაზიის გამოცემა № 7.

ს. რ. გორგაძე.

საქართველოს ისტორია

მოკლე სისტემატიური კურსი
მოზრდილთათვის.

I

შესავალი. უძველესი ისტორია.

~~ძველი ისტორია~~

საისტორიო ქართით.

მეორე გამოცემა.

ქუთაისი

ქ. შ. წ.-კ. გ. ს. ქუთ. განუ. სტამბა

1915 წ.

წინამდებარე წიგნი ჩვენ მიერ განზრახულის სახელმძღვანელოს პირველი ნაწილია, რომელსაც მეორე და მესამე ნაწილი უნდა მოჰყვეს. მეორე ნაწილში მოთავსებული გვექნება საქართველოს **საშუალო ისტორია** და მესამეში—**ახალი ისტორია** (შეადარეთ ამ წიგნის „შესავალი“).

ეს წიგნი პირველად „ჯეჯილში“ დაიბეჭდა (1910 წ.) და შემდეგ ცალკე წიგნადაც გამოვიდა, მაგრამ მალე გაიყიდა. დღეს იგი მეორეთ იბეჭდება.

ჩვენი ისტორიის „უუძველესი პერიოდის“ შესწავლის დროს ვხელემძღვანელობდით, უმთავრესად, **ივ. ჯავახიშვილის** „ქართველ ერის ისტორიით“, **გუგო ვინკლერის** თხზულებით: „დასავლეთის აზია ძველ დროში“ და **კარლ ნიბურის** „გევიპტით“ (ორი უკანასკნელი თხზულება იხ. გელმოლტის კრებულში: „ისტორია კაცობრიობისა“, ტ. III, პეტერბურგი, 1904 წ.). ხოლო „ძველი ისტორია“ შედგენილი გვაქვს, უმთავრესად, ჩვენი თხზულების მიხედვით: „წერილები საქართველოს ისტორიიდან“, რომლის პირველი ნაწილი დაიბეჭდა ჟურნალ „მოამბეში“ (1905 წ. № № 9, 10, 11—12), ხოლო მეორე ნაწილი „ძველ საქართველოში“, ტ. I და II.

დასასრულ, ორიოდე სიტყვა ამ წიგნში მიღებულის მეფეთა სიისა და ქრონოლოგიის შესახებ. როგორც მკითხველი შეამჩნევს, ეს სია და, განსაკუთრებით, ქრონოლოგია დიდად განსხვავდება დღემდე მიღებულის ქრონოლოგიისა და სიისაგან. ამ განსხვავების საბუთები მკითხველს შეუძლია ჰპოვოს ზემოაღნიშნულს ჩვენს შრომაში: „წერილები საქართველოს ისტორიიდან“.

ტფილისი.

ს. გორგაძე.

უმესაკალი.

I

წინასწარი ცნობები

1. ქართული ენა. დრო იყო, ადამიანები ერთ ენას ლაპარაკობდნენ; მაგრამ, როცა გამრავლდნენ და ერთმანეთს დაშორდნენ, ენაც თან და თან შეეცვალათ: ერთის ნაცვლათ მრავალი ენა წარმოადგა. ამ ენებს დღეს მეცნიერები რამდენსამე ოჯახად ჰყოფენ, მათ შორის ჩვენთვის უფრო საგულისხმო შემდეგი სამი ოჯახია: სემური, იაფეტური და ინდო-ევროპული ანუ არიული. ყოველ ოჯახს თავ-თავისი შტოები და კილოკავები აქვს. მაგალითად, **სემურ ოჯახს** შემდეგი ენები შეადგენდა: ებრაული, ასურული, ბაბილონური, არამეული, არაბული და სხვანი; არიულს ანუ **ინდო-ევროპულს**: ბერძნული, სლოვენური, რომანული, გერმანული, ირანული (სპარსული, მიდიური), სომხური და სხვანი. **იაფეტურ ოჯახს** თავდაპირველად შემდეგი ენები ჰქონია: ელამური, უუძველესი ადგილობრივი «სომხური», აფხაზური, ქანთული, ჭან-მეგრული და სვანური; დღეს კი ამათგან ელამური და უძველესი „სომხური“ აღარ არსებობს: პირველი მკვდარია და მარტო წარწერებში ამოიკითხება, მეორე კი—შემოტანილს არიულ-სომხურს შერევია და მასთან ერთად შეუქმნია დღევანდელი სომხური; სვანურ შტოს მარტო ერთი ენა შერჩენია—სვანური; ჭან-მეგრულს ორი: მეგრული და ჭანური ანუ ლაზური; ძველი აფხაზურიც შეცვლილა და მისგან წარმომდგარა ახლანდელი აფხაზური; ხოლო საკუთრივ ქართული შტო მრავალ კილოკავად დაყოფილა და სივრცითაც ყველაზე მეტი ადგილი დაუჭერია. ქართულის კილოკავებია: იმერული, გურული, მესხური,

ქართლ-კახური, ინგილოური და ფშავ-ხევსურული. იაფეტური ოჯახის ენათა შორის მწერლობა დღეს მართო ქართულ ენაზე მოიპოვება; სვანურათ და მეგრულად მოლაპარაკე ტომებიც ქართულ ენას სთვლიან თავის სამწერლო და საეკლესიო ენად; და, რადგან ამასთანავე ჩამომავლობაც ქართველებთან ერთი აქვთ, ამიტომ თავის თავს იგინიც ქართველებს უწოდებენ. ამგვარად, ქართული ენა დღეს იაფეტელთა უმეტესობის ეროვნული ენაა; ეს ენა აერთებს ქართული მოდგმის ყველა ტომს და ჰქმნის მათგან ერთს ერს, რომელსაც დღეს **ქართველი ერი** ეწოდება.

2. **ქართველები.** ზემო-ნათქვამის მიხედვით, დღევანდელ ქართველობას შემდეგი ტომები შეადგენენ: სვანები, მეგრელები, ჰანები ანუ ლაზები, გურულები, იმერლები, მესხნი, ქართლები, კახელები, ფშავ-ხევსურები, თუშები და ინგილონი. გარეგნობით ყველა იგინი ეგრეთ წოდებულს „კავკასიურ მოდგმას“ ეკუთვნის. მათი საერთო რიცხვი დღეს ორ მილიონს არ აღემატება. ძველათ კი ქართველები რიცხვითაც მეტნი ყოფილან და ბევრ ტომადაც დანაწილებულნი. თავის პირვანდელ სამშობლოში მათ **ქართველები** რქმევიათ; შემდეგ, როცა იქიდან გამოსულან, თან თან წვრილ-წვრილ ტომებად დაყოფილან. ამ ტომებს მეზობელი ერები, სხვა და სხვა დროს, სხვა და სხვა სახელს ეძახდენ, რაზედაც ქვემოთ, თავის ალაგას, გვექნება საუბარი.

3. **საქართველო.** სიტყვა „საქართველო“ ორი მნიშვნელობით იხმარებოდა და იხმარება: ზოგჯერ იგი აღნიშნავდა იმ მიწაწყალს. სადაც უმთავრესათ ქართველები ცხოვრობდენ; ზოგჯერ კი ყველა იმ ადგილებსაც, რომელნიც ქართველებს ჰქონდათ დამორჩილებული. სხვანაირათ რომ ვთქვათ, საქართველო ქართველების სამკვიდრებელს ან მათს სამფლობელოს ეწოდებოდა. როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ქართველების

ბინადრობა, სულ ცოტა, სამჯერ მაინც შეიცვალა, სანამ ქართველები დღევანდელ სამშობლოში (ამიერ კავკასიაში) დაემკვიდრებოდნენ. ამიტომ სიტყვა „საქართველო“ სხვა და სხვა დროსთვის სხვა და სხვა ადგილის აღსანიშნავად უნდა ვიგულისხმოთ: საქართველო იქ იყო, სადაც ქართველი ერი ფლობდა, ან ბინადრობდა; იცვლიდნენ თუ არა ბინა-სამფლობელოს ქართველი ტომები, საქართველოც თანდათან საზღვრებს იცვლიდა. ამიტომაც საქართველოს ისტორია იგივე ქართველი ერის ისტორიაა.

4. საქართველოს ისტორია. „ისტორია“ ბერძნული სიტყვაა. იგი ნიშნავს ამბავს, მოთხრობას. რას მოგვითხრობს საქართველოს ისტორია? იგი მოგვითხრობს: სად და როგორ უცხოვრიათ ქართველებს უუძველესი დროიდან, რომელ ერებთან ჰქონიათ დამოკიდებულება, რა და რა ცვლილება გამოუვლიათ ცხოვრებაში და როგორ მოუწევიათ იმ მდგომარეობამდე, რომელშიაც დღეს იმყოფებიან. ყოველსავე ამას ისტორია მოგვითხრობს მწყობრად და დალაგებით, ანუ სისტემატიურად. მაშასადამე, მოკლედ რომ მოვქრათ, საქართველოს ისტორია არის ქართველი ერის წარსული ცხოვრების სისტემატიური მოთხრობა.

5. საქართველოს ისტორიის ნაწილები. ქართველი ხალხის წარსული ცხოვრება ხუთ უმთავრეს ხანად განიყოფა. ამის მიხედვით საქართველოს ისტორიაც ხუთი ნაწილისაგან შედგება.

პირველი ხანა იწყება უხსოვარი დროიდან და გრძელდება იმ დრომდე, როცა ქართველები საბოლოოდ დაემკვიდრნენ თავის დღევანდელ სამშობლოში. ეს ხანა თავდება დაახლოვებით მე-IV-ე საუკუნეში ქრ. წინ. ამ ხანის ისტორიას ჩვენ დავარქმევთ საქართველოს **უუძველეს ისტორიას**.

როცა ქართველები თავის დღევანდელ სამშობლოში საბოლოოდ გადმოიკრიფენ და დაემკვიდრნენ, მათ

კვლავ დაიარსეს სამეფოები. აქ პირველი ძლიერი სამეფოს დაარსება მოხდა 330 წლის მახლობლად ქრ. წინ. აქედან იწყება საქართველოს ისტორიის მეორე ხანა. იგი გრძელდება საქართველოში ქრისტიანობის დამყარებამდე, რაც მოხდა 326 წლის მახლობლად ქრ. შემდეგ. ამ ხანის ისტორიას შეგვიძლია დავარქვათ საქართველოს **ძველი ისტორია**.

მეოთხე საუკუნიდან ქრ. შემდეგ იწყება ჩვენი ერის წარსული ცხოვრების მესამე ხანა, რომელიც მე-13-ე საუკუნემდე გრძელდება. ეს ხანა იწყება აღმოსავლეთ საქართველოში რომაელთა მფლობელობის დამკვიდრებით, რასაც თან მოჰყვა ქრისტიანობის დამყარებაც, და თავდება მონგოლების შემოსევით. ამ ხანის ისტორია შეიძლება იწოდოს საქართველოს **საშუალო ისტორიად**.

მე-13-ე საუკუნეში იწყება საქართველოს **ახალი ისტორია**, რომელიც გრძელდება მე-18-ე საუკუნის დამლევამდე. ამ ხანის განმავლობაში საქართველოს სამეფო ჯერ ორ სამეფოდ გაიყო, შემდეგ რვა პატარა-პატარა სახელმწიფოდ, ბოლოს კი რუსეთის სახელმწიფოს შეუერთდა (1801 წ.). ეს ხანა იწყება მონგოლთა ბატონობით და თავდები რუსთა მფლობელობის დამყარებით.

დასასრულ, უკანასკნელ ხანას შეადგენს რუსთა მფლობელობა ანუ მე-19-ე და მე-20-ე საუკუნე დღემდე. ეს არის საქართველოს **უუახლესი ისტორია**.

ასეთია საქართველოს ისტორიის უმთავრესი ნაწილები. თვითოეული მათგანი კიდევ რამდენსამე მკირე ნაწილად გაიყოფა, რაც ქვემოთ თავ-თავის ადგილას გვექნება აღნიშნული.

კითხვები გასამეორებლად. ენების რომელ ოჯახს ეკუთვნის ქართული ენა? რა და რა შტოები ჰქონია ძველად იაფეტურ ოჯახს? ამ ოჯახიდან დღეს რომელი შტოები დარჩენილა? ჩამოთვალეთ ქართული ენის კოლოკაუები. ჩამოთვალეთ ქართველი

ერის დღევანდელი ტომები. რომელ მოდგმას ეკუთვნიან ქართველები გარეგნობით? რას ნიშნავს სიტყვა „საქართველო“? რა არის ისტორია? რა არის საქართველოს ისტორია? რამდენ ნაწილად გაიყოფა საქართველოს ისტორია? უჩვენეთ თვითოეული ნაწილის დასაწყის-დასასრული.

II

საქართველოს ისტორიის წყაროები.

ახლა ვიკითხოთ: საიდან ჰკრეფს საქართველოს ისტორია ცნობებს ჩვენი ერის წარსული ცხოვრების შესახებ? ცნობებს საქართველოს წარსულის შესახებ სამგვარი წყარო იძლევა: ნიგაიერი ნაშაუბი, ზეპირსიტყვიანობა და მწერლობა.

1. ნივთიერი ნაშთები. ნივთიერ ნაშთს ეძახიან ყოველ ნივთს ან შენობას, რომელსაც ამა თუ იმ ხალხის წარსული ცხოვრებიდან ჩვენამდე მოუწვია. საქართველოს ისტორიის ნივთიერ წყაროებს ეკუთვნის: ძველი სამუშაო და საომარი იარაღები, საოჯახო და საეკლესიო ჭურჭელ-სამკაულები, ტანისამოსი, ძველი ფულები, სხვადასხვაგვარი შენობები ან მათი ნანგრევები, საფლავები, ძეგლები მათი წარწერებით და სხვა. ამგვარ საგნებს საერთოდ ეწოდება **სიძველენი**; ხოლო იმ მეცნიერებას, რომელიც აღნიშნულ საგნებს იკვლევს, სიძველეთა მეცნიერებას ანუ არქეოლოგიას ეძახიან. არქეოლოგიის შემწეობით ჩვენ ვტყობილობთ, თუ რა სიმდიდრისა და განათლების პატრონი ყოფილა ჩვენი ერი სხვა და სხვა დროს, რამდენად განვითარებული ჰქონია მეურნეობა ან ვაჭრობა, რა წესზე ჰქონია მოწყობილი ღვთისმსახურება და მიცვალებულთა დასაფლავება, რომელ მეზობელ ერებთან ჰქონია მისვლა-მოსვლა და სხვანი. ზოგიერთ ნივთებსა და შენობებზე ხანდახან წარწერებიც გვხვდება, მაგალითად: ძველ ფულებზე, შენობების ნანგრევებზე, საფლავის ძეგლებზე, პირდაპირ კლდეებზე და სხვ.

ზოგი ამ წარწერათაგანი უკვე წაკითხულია, ზოგის წაკითხვა კი დღემდე სრულიად ვერ მოუხერხებიათ ან სისწორით ვერ წაუკითხავთ. საქართველოს ისტორიის წყაროთა შორის ამგვარ ნაშთებს წარმოადგენს, ეგრეთ წოდებული, ხეთური ხატოვანი წარწერები (რებუსების მსგავსად) და ვანის ლურსმული მწერლობა. თუ ვინ იყვნენ და სად ცხოვრობდნენ ხეთელები, ამაზედ ქვემოდ გვექნება საუბარი. აქ კი შევნიშნავთ, რომ ხეთური წარწერები ეგვიპტურს იეროგლიფებს (ხატოვან მწერლობას) მოგვაგონებს, მაგრამ დასაწყისით კი მათთან არავითარი კავშირი არა აქვს. ხეთური წარწერები ქვებზეა ამოჭრილი (ამობერილად). სამწუხაროდ, ამ წარწერების წაკითხვა სწავლეულებს ჯერ-ჯერობით ვერ მოუხერხებიათ. ამიტომ ისტორიისათვის მათი შინაარსი საიდუმლოებას შეადგენს. მაგრამ, როგორც არქეოლოგიური ნაშთი, ხეთური წარწერები თავისთავად ღაღადებს, რომ იმ დროს, როდესაც ეს წარწერები ეკუთვნის, ქართველების მოწინავე ტომები განათლების საკმაოდ მაღალ საფეხურზე ყოფილან ასული. - თითქმის ესევე უნდა ითქვას ვანის ლურსმული წარწერების შესახებაც. ეს წარწერები ნიშნებად ასურულს ლურსმულს (უკეთ რომ ვთქვათ, სოლის მსგავსს) ნაქდევებს ხმარობს. ეს წარწერებიც ქვებზეა ამოჭრილი, ზოგი პირდაპირ კლდეზე. ისინი აღმოაჩინეს ვანის ტბისა და არარატის მიდამოებში, სადაც მე-IX—V-ე საუკუნეში ქრ. წინ ქართველების რამოდენსამე ტომს ჰქონია ძლიერი სახელმწიფო (ურართუ). წარსულ საუკუნეში ამ წარწერების შესწავლა დაიწყო ფრანგმა მეცნიერმა ლენორმანმა, რომელმაც გამოსთქვა აზრი. რომ მათი ენა ძველი ქართულიაო. დღეს მათ სწავლობს რუსის მეცნიერი ნიკოლსკი, რომელსაც ის ენა ქართულის მონათესავედ მიაჩნია. სამწუხაროდ, ჯერ-ჯერობით არც ამ წარწერების ენაა სისწორით აღდგენილი და შეუცდომლად წაკითხული, თუმცა არც

მთლად ისე საიდუმლოებით მოცულია, როგორც ხეთური წარწერები. ყოველ შემთხვევაში, თავისი არსებობით ვანის წარწერებიც ნათლად გვიჩვენებს, თუ რა ზომამდე დაწინაურებული ყოფილა ზოგიერთი ქართველი ტომი მე-9—7-ე საუკუნეში ქრ. წინ.

2. ზეპირსიტყვაობა. სანამ კაცობრიობა წერაკითხვას ისწავლიდა, შესანიშნავ ამბებს ერთი თაობა მეორე თაობას ზეპირსიტყვიერად გადმოცემდა ხოლმე. ზეპირი გადმოცემა ანუ ზეპირსიტყვაობა უუძველესი საისტორიო წყაროა. მაგრამ ეს იმას კი არ ნიშნავს, ვითომც გადმოცემა სხვა წყაროებზე უფრო სანდო იყოს. არა: როცა ძველი ამბავი გადმოცემით მამიდან შვილზე გადმოდიოდა, შვილიდან შვილიშვილზე და ასე თანმოყოლით, იგი პირვანდელ სინამდვილეს თანდათან შორდებოდა, რადგან გზა და გზა სახეს იცვლიდა: ზოგჯერ სხვა დროს მომხდარ ამბებს უერთდებოდა და მათში ილესებოდა, ზოგჯერ საკუთარ დაწვრილებითს ცნობებს ჰკარგავდა და მცირდებოდა და სხვ.,—შემდეგში წერაკითხვის მცოდნე პირებმა გადმოცემას წიგნებში ჩაწერა დაუწყეს და რამოდენადმე აღრინდულს ცვლასა და რყევას გადაარჩინეს. ჩვენი ერისა და ქვეყნის შესახებ ორგვარი გადმოცემა მოგვეპოება: ზოგი მათგანი უცხო ერებს ეკუთვნის (ბერძნებს, სომხებს და სხვ.), ზოგიც ადგილობრივი—ქართულია (ფარნავაზზე, ვახტანგზე, თამარზე, ერეკლე-მეფეზე და სხვებზე).—საისტორიო წყაროების ამავე ჯგუფს ეკუთვნის ხალხური შელოცვები, წმინდანების შესახები თქმულებანი, ის ზღაპრები, სადაც ღმერთებზე და საიქიო ცხოვრებაზეა ლაპარაკი, აგრეთვე ხალხური ლექსები, ანდაზები, გამოცანები და სხვანი. ამ წყაროებში იხატება ქართველი ხალხის ძველი რწმენა-შეხედულება, ქკუა-დაკვირვება, გონების სიმახვილე და სხვ. ამიტომ ჩვენი წარსულის შესასწავლად ამგვარ წყაროებს დიდი მნიშვნელობა აქვს.—ამავე წყაროებს

შეგვიძლია მივაკუთნოთ თვით ქართული ენა და მისი შტოები. რაგინდ ძლიერ განვითარებული იყოს ამა თუ იმ ერის ენა, მასში მუდამ მოიპოვება ისეთი ძირითადი სიტყვები და მთელი წინადადებანი, რომელნიც ამ ენას უუძველესი დროიდან შერჩენია, სხვა ენებიდან არ უსესხებია. ამგვარი სიტყვებისა და წინადადებათა დაკვირვება გვიჩვენებს ამ ერის უუძველეს საზოგადოებრივ წყობილებას, ზნე-ჩვეულებას და გონებრივს მდგომარეობას. საგეოგრაფიო სახელების დაკვირვება გვიჩვენებს, თუ სად უცხოვრია თავდაპირველად ჩვენს ერს და რომელი ადგილები გამოუვლია, სანამ დღევანდელ სამშობლოში დაემკვიდრებოდა. უცხო ენებიდან შეთვისებული სიტყვების გამორკვევა გვატყობინებს, თუ რომელ ერებთან ჰქონია ჩვენს ხალხს დამოკიდებულება და იმ ხალხთაგან ვის როგორი გავლენა ჰქონია ჩვენს ერზე; პირიქით, თუ ქართული სიტყვები რომელსამე უცხო ენაში აღმოჩნდება, ეს კიდევ იმის მაჩვენებელი იქნება, რომ ქართველ ერს იმ ხალხთან რაიმე ურთიერთობა ჰქონია და სხვა.—ასეთია საზოგადოდ ზეპირსიტყვაობა და მისი მნიშვნელობა ისტორიისათვის.

3. მწერლობა. ზემოდ აღნიშნულ წყაროებთან შედარებით ყველაზე მეტს მასალას მწერლობა იძლევა. ჩვენი ისტორიის მწერლობითი წყაროები ორგვარია: **ქართული და არაქართული**, ე. ი. უცხოეთის მწერალთა ცნობები.

ისტორიულმა ბედმა ქართველებს იმ თავითვე განვითარებულ ერთა შორის არგუნა ცხოვრება. სანამ ქართველები საკუთარს მწერლობას გაიჩენდნენ, მეზობელ ერებს უკვე ჰქონდათ მწერლობა. ქართველებს ის ერები ზოგჯერ მტრობდნენ და ეომებოდნენ, ზოგჯერ კიდევ მეგობრული ურთიერთობა ჰქონდათ. ამიტომ თავის სამწერლო ნაშთებში ისინი ცნობებს ქართველების შესახებაც იძლევიან. ასეთი ცნობები გვხვდება,

მაგალითად, **ევვიპტელების** ხატოვან წარწერებში, ანუ იეროგლიფებში, **ასურელების** ლურსმულ მწერლობაში, **ებრაელების** „დაბადებაში“, **ბერძენ** და **რომაელ** ისტორიკოსთა ნაწერებში, **სომხურ**, **არაბულ**, **იტალიურ** და **რუსულ** წყაროებში. ამ წყაროების მნიშვნელობა ჩვენი ისტორიისათვის დაუფასებელია. მართალია, ზოგიერთ შემთხვევაში ეს წყაროები სისწორით არ გადმოგვცემს ჩვენებური ადგილებისა და ისტორიული პირების სახელებს, აქა-იქ საისტორიო ამბებსაც ურევს ერთმანეთში, მაგრამ ეს მხოლოდ იშვიათი შემთხვევაა; უმეტესად კი უცხო წყაროებში საქართველოს შესახებ ისეთი ძვირფასი, უხვი და უტყუარი მასალა გვხვდება, რომლის მსგავსსაც არც ერთი ქართული წყარო არ იძლევა. ასეთია, განსაკუთრებით, უუძველესი პერიოდის შესახებ ასურული ცნობები, ძველისა და საშუალო ისტორიისათვის— ბერძენთა და რომაელ ისტორიკოსთა ნაწერები (სტრაბონი, ტაციტი, რუფინი, პროკოპი კესარიელი), ხოლო ახალი ისტორიისათვის— იტალიელ მისიონერთა წერილები (ლამბერტი).

ახლა გადავიდეთ ადგილობრივი, ე. ი. ქართული საისტორიო წყაროების განხილვაზე. როგორც ქვემოთ თავის ალაგას მოვიხსენებთ, საკუთარი ანბანი და „მწიგნობრობა“ ქართველებს ქრისტეს წინეთაც ჰქონიათ. მაგრამ, სამწუხაროდ, იმ დროიდან ჩვენამდე თავისი პირვანდელი სახით არც ერთს სამწერლო ნაშთს არ მოუწევია. საბუთი კი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ მოკლე მწერლობითი ცნობები მეფეთა ვინაობისა და მათი მოღვაწეობის შესახებ ქართველებს ქრისტიანობის მიღებამდეც უნდა ჰქონოდათ. შემდეგ, როცა ჩვენში ქრისტიანობა დამყარებულა, ჩვენს მწერლებს ზოგი იმ ცნობათაგანი თავის ნაწერებშიაც შეუტანიათ; მაგრამ ძველი ცნობები ბევრჯერ ისე შეუტკვლიათ, რომ დღეს ძნელი გამოსაცნობია, თუ რა სახისა უნდა

ყოფილიყონ ისინი ქრისტიანობის წინა პერიოდში. ამიტომ ქართული მწერლობისა და კერძოდ საისტორიო მწერლობის მიმოხილვას, ჩვეულებრივ, ჩვენში ქრისტიანობის დამყარების შემდეგ იწყებენ. ჩვენც ასე მოვიქცეთ.

ა) ქრისტიანობამ საქართველოში მე-IV საუკუნის დამდეგს გაიმარჯვა (326 წლის მახლობლად). პირველ ხანად ჩვენში ქრისტიანი მწერლები უმთავრესად სასულიერო პირები იყვნენ. ამიტომ ისინი უფრო მეტ ყურადღებას საეკლესიო ამბებსა და წმინდანების მოღვაწეობას აქცევდნენ. ამგვარათ წარმოდგა უუძველესი ქართული საისტორიო წყარო—**წმიდათა „ცხოვრება“**, ე. ი. წმიდა მამათა და დედათა ცხოვრებისა და მოღვაწეობის აღწერა. შემდეგში ეს, სხვადასხვა დროს დაწერილი. «ცხოვრებანი» ერთ წიგნად შეჰკრიბეს და. ამგვარათ, წარმოდგა **„მამათა ცხოვრება“**, ე. ი. წმიდა მამების (და აგრეთვე დედების) თავგადასავალის აღწერა. ამ «ცხოვრებათა» შორის ყველაზე უუძველესად ითვლებიან: «წმ. შუშანიკის ცხოვრება» (მე-5 საუკუნისა), შემდეგ ესტატე მცხეთელისა (მე-6 საუკ.). მერე—აბო ტფილელისა (მე 8 საუკ.) და სხვათა. ქართველ წმიდათა «ცხოვრებანი» ერთ წიგნად დაბეჭდა და მშვენიერი სურათებით შეამკო მიხეილ საბინინმა წარსულ საუკუნეში (1882 წ.). ამ წიგნს სახელად ჰქვია: «საქართველოს სამოთხე».

ბ) «მამათა ცხოვრების» შემდეგ ერთ უუძველეს ქართულ საისტორიო წყაროდ ითვლება პატარა ქრონიკა **„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“**. ეს ქრონიკა ამ ოციოდე წლის წინეთ ერთს ძველ ტყავის წიგნში აღმოაჩინეს. ეს წიგნი მე-10-ე საუკუნეში გადაუწერიათ შატბერდის მონასტერში (ქოროხის ხეობაში). ამიტომ თვით ქრონიკასაც ზოგიერთებმა **„შატბერდული ქრონიკა“** უწოდეს. ეს წყარო უმთავრესად საეკლესიო ქრონიკაა, ამიტომაც შედარებით უფრო ვრცლად ქარ-

თველების «მოქცევის» ანუ მოქრისტიანების ამბავს მოგვითხრობს. მაგრამ, ამასთანავე, მოკლე-მოკლე ცნობებს ქართველი მეფეების შესახებაც იძლევა მე-4-ე საუკუნიდან ქრ. წინ თითქმის მე-7-ე საუკუნემდე ქრ. შემდეგ. ეს ქრონიკა შეუდგენია ვილაც **გრიგოლ დიაკონს**, რომელსაც, მისივე სიტყვით, ხელში სხვა, უფრო ვრცელი ქრონიკა ჰქონია. მკვლევართა აზრით ამ ქრონიკის პირველი ნაწილი მე-7-ე საუკუნეში უნდა იყოს შედგენილი ქრ. შემდეგ. მე-10 საუკუნეში კი იგი მხოლოდ გადმოუწერიათ და შეუვსიათ.

გ) «წმიდა მამათა ცხოვრებასთან» ერთად ქართველებმა «მეფეთა ცხოვრების» აღწერაც დაიწყეს. ძველი მეფეების ცხოვრება (მაგალ. ფარნავაზისა, მირიანისა, ვახტანგ I-ლისა), ქრონიკებისა და ზეპირგადმოცემის მიხედვით შეუდგენიათ; ახალი დროის მეფეებისას კი უმეტესად თავ-თავის დროს ადგენდნენ. შემდეგ ეს, ცალ-ცალკე შედგენილი «ცხოვრებანი» ერთ წიგნად შეუკერიათ და ამგვარად წარმომდგარა **„ქართველთა მეფეთა ცხოვრება“** ან შემოკლებით **„ქართლის ცხოვრება“**. ეს არის ქართველთა მატთანე, რომელშიაც უმთავრესად მეფეების თავგადასავალია მოთხრობილი. „ქართლის ცხოვრება“ ორ ნაწილად განიყოფა. პირველი ნაწილი მოგვითხრობს ქართველთა მეფეთა და მმართველთა თავგადასავალს ქართლოსიდან (ქართველების ზღაპრული წინაპრიდან), დაწყებული მე-X-ე საუკუნემდე ქრ. შემდეგ. ეს ნაწილი პირველად დაბეჭდა და ფრანგულათა ც გადათარგმნა წარსულ საუკუნეში ფრანგმა მეცნიერმა **ბროსსემ**. ბროსსეს შემდეგ აღმოჩნდა ამავე ნაწილის ერთი ძველი ხელნაწერი, რომელიც მე-17-ე საუკუნეში გადაუწერიათ ქართლის დედოფლის მარიამისათვის. ამის გამო ამ ხელნაწერს **„მარიამის ვარიანტი“** დაარქვეს. დღეს ეს ვარიანტიც გამოცემულია **ექვთიმე თაყაიშვილის** რედაქტორობით. — «ქართლის ცხოვრების» მეორე ნაწილი შეკრიბა

და ქართულად დაბეჭდა წარსულ საუკუნეში პროფესორმა **დავით ჩუბინაშვილმა**, ხოლო ფრანგულად სთარგმნა და შენიშვნები დაურთო იმავე ბროსსემ. ამ ნაწილში მოთხრობილია ქართველ მეფეთა ცხოვრება მე-15--18-ე საუკუნეში.

დ) ფრიად ძვირფას საისტორიო მასალას წარმოადგენს ქართველ მეფეთა და კათალიკოზთა „**სამართალი**“, ე. ი. საერო და საეკლესიო კანონები. უუძველესი მათგანი ეკუთვნის მე-12-ე საუკუნის დასაწყისს ქრ. შემდეგ (რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების დადგენილებანი), ხოლო უუგვიანესი ვახტანგ VI-ის კანონებია (მე-18-ე საუკუნის პირველ მეოთხედში). ქართული „სამართლის წიგნი“ უკვე რუსულად გადაითარგმნა და ორჯერაც დაიბეჭდა, ქართულათ კი დღემდე (რუის-ურბნისის კრების დადგენილებათა გარდა) არც ერთის მეფისა და კათალიკოზის „სამართალი“ არ დაბეჭდილა; ხელნაწერებად კი ბლომად მოგვეპოება.

ე) დასასრულ, მეტად ძვირფას საისტორიო წყაროდ უნდა ჩაითვალოს: 1) ეგრეთ წოდებული **სიგელ-გუჯრები**, 2) ყოველგვარი **მიწერ-მოწერა** ქართველ მეფეთა და მათ ქვეშევრდომთა შორის ან უცხოეთის მეფეებთან და 3) ტაძარ-მონასტრების ან ძველი ფულების **წარწერანი** და ძველ წიგნებზე **მინაწერები**.

უუძველესი ქართული წარწერა, რომელსაც საქრისტიანო დროიდან ჩვენამდე მოუღწევია, მე-6-ე საუკუნე; ეკუთვნის (მეფის გურგენის ფული, ხუცურის წარწერით); ხოლო უუძველესი გუჯარი მე-11 საუკუნიდან შენახულა (ბაგრატ IV-ის გუჯარი ოპიზისა და მიჯნაძორის მონასტრებისადმი). შინაარსით სიგელი და გუჯარი—მეფეებისა და კათალიკოზ-ერისთავების წყალობის წიგნებს წარმოადგენს. ძველად ეს წიგნები გრძელსა და წვრილ ტყავზე იწერებოდა. შემდეგში კი ქაღალდზე დაუწყეს წერა.

ამ დარგის საისტორიო წყაროების ბეჭდვა დაიწ-

ყო წარსულ საუკუნეში ზემოდ დასახელებულმა ფრანგ-მა მეცნიერმა ბროსემ, განაგრძეს: დიმიტრი ბაქრაძემ, პროფესორმა ალ. ცაგარელმა, დ. ფურცელაძემ და თევდორე ჟორდანიამ, ხოლო დღეს მუშაობს ე. თაყაიშვილი.

ასეთია საქართველოს ისტორიის უმთავრესი მწერლობითი წყაროები. საზოგადოდ კი საისტორიო მასალად გამოდგება ყველაფერი, რაც ქართულ ენაზე მოგვეპოება და ქართველ ხალხთან და საქართველოსთან რაიმე კავშირი აქვს. მაგრამ ამ მასალას ექნება მხოლოდ მისახმარი, მეორეხარისხოვანი მნიშვნელობა. ზემო აღნიშნული მწერლობითი წყაროები კი—პირველხარისხოვანი საისტორიო წყაროებია.

კითხვები გასამეორებლად. რამდენი გვარისაა საქართველოს ისტორიის წყაროები? რასა ჰქვია ნივთიერი ნაშთი? რომელი მეცნიერება იკვლევს ამ ნაშთებს? რას ვტყობილობთ არქეოლოგიის შემწეობით? განმარტეთ ხეთურისა და ვანურის წარწერების მნიშვნელობა.

რა არის ზეპირსიტყვაობა? რამდენად სანდოა ეს წყარო? რა და რა ენაზე მოგვეპოება ზეპირთქმულებანი ჩვენი ერის წარსულის შესახებ? რა მნიშვნელობა აქვს ენას, როგორც საისტორიო წყაროს?

რამდენგვარია მწერლობითი წყაროები? რომელ მეზობელ ერებს დაუტოვებიათ ჩვენს შესახებ უფრო საყურადღებო ცნობები?—ჰქონიათ თუ არა ქართველებს თავის ენაზე საისტორიო თხზულებანი ქრისტიანობის მიღებამდე? რა დროიდან მოაღწია ჩვენამდე ქართულმა საისტორიო მწერლობამ? რა არის „მამათა ცხოვრება“? როგორ წარმოდგა იგი?—რას წარმოადგენს ქრონიკა „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“? როდის შეუდგენიათ იგი?—რა არის „ქართველ მეფეთა ცხოვრება“ ან მოკლეთ „ქართლის-ცხოვრება“? რამდენ ნაწილად განიყოფა იგი?—რა არის „სამართლის წიგნი“? რომელ საუკუნეს ეკუთვნის უუძველესი ქართული წარწერა?—რა არის სიგელი და გუჯარი? რომელი საუკუნიდან მოაწია ჩვენამდე უუძველესმა ქართულმა გუჯარმა?—ვის უშრომა დღემდე ქართული მწერლობითი საისტორიო წყაროების გამოსაცემად?

უუძველესი ისტორია.

I

პერიოდის განსაზღვრა და ქართველების მიწა-წყალი.

საქართველოს „უუძველეს ისტორიას“ იმ ხანას ვეძახით, რომელსაც გაუვლია უხსოვარი დროიდან მცხეთის მხარეში საკმაოდ ძლიერი სამეფოს დაარსებამდე. ეს პერიოდი თავდება 330 წლის მახლობლად ქრისტეს წინ. მთელი ის მიწა-წყალი, რომელზედაც ამ პერიოდის განმავლობაში ქართველ ტომებს ადგილგამოცვლით უცხოვრიათ, ოთხ ზღვას შუა მდებარეობს. ეს ზღვებია: **შავი ზღვა, კასპისა, სპარსეთისა და ხმელთაშუა ზღვა.** ამ ზღვებს შემდეგი მდინარეები ერთვის: ტიგრი და ეფრატი (სპარსეთის ზღვას); ლალისი, კოროზი, რიონი და ენგური (შავ ზღვას); მტკვარი და არაქსი (კასპის ზღვას). ამ მდინარეთა აუზებში უცხოვრიათ სხვადასხვა დროს ჩვენს წინაპრებს. სახელდობრ: უუძველესი მათი სამკვიდრებელი **ქალღუ და შუამდინარე** (მესოპოტამია) ყოფილა; ე. ი. ტიგრ-ეფრატის ვაკეები; შემდეგ—**კაპადოკია** (ლალისის აუზი) და **ნიირ-ურართუ**, ე. ი. ვანის ტბისა და არარატის არე-მარე; ბოლოს კი—**ამიერკავკასია**, ანუ კოროზ-რიონ-ენგურისა და მტკვარ-არაქსის აუზები.

კითხვები გასამეორებლად. რა დროიდან იწყება და როდის თავდება საქართველოს უუძველესი ისტორია? რომელ ზღვებს შორის მდებარეობდა ქართველების მაშინდელი მიწა-წყალი? უჩვენეთ ქარტაზე (და, თუ შეიძლება, კიდევ დახატეთ) ეს ზღვები და მდინარეები, რომელთა აუზებშიაც ქართველებს სხვადასხვა დროს უცხოვრიათ.

II

ქართველები ქალღუსა და შუამდინარეში.

1. ქართველების პირვანდელი სამშობლო.

თავდაპირველად ქართველებს ქალღუს ქვეყანაში უცხოვრიათ. სხენაირად რომ ვთქვათ, ქალღუ ქართველების პირვანდელი სამშობლოა. ამ ქვეყანას თვით ქართველები და ზოგიერთი მეზობლებიც „ქარღუ“-ს ეძახდენ. ალბათ აქედან უნდა წარმომდგარიყო ჩვენი ხალხის სახელი „ქართული“ (მეგრულათ „ქორთუ“), იგივე „ქარღული“, ე. ი. ქარღუს მცხოვრები, ქარღუდან გამოსული. ამ ქვეყნის ჰავა მეტად ცხელია; წვიმა იქ თითქმის არასოდეს არ მოდის: მაგრამ წვიმის მაგიერობას მღ. ეფრატი ასრულებს, რომელიც ყოველ წლივ გადმოდის ხოლმე ნაპირებზე და უხვად რწყავს სიციხისაგან გადამხმარს არე-მარეს. ძველი მწერლების მოწმობით, ეს მხარე მეტად ნაყოფიერი იყო; საპურე მცენარე აქ ერთი ორასად და ერთი სამასად აჯილდოებდა მიწის-მუშას. პურისა და ქერის ფოთლები ზოგჯერ ოთხი თითის სიგანე იზრდებოდა. მართალია, ქალღუსი ხეები ნაკლებად იცოდა, მაგრამ აქ იზრდებოდა ფინიკის ხე, რომლის ნაყოფსაც მცხოვრებლები საზრდოდ ხმარობდენ; ზოგჯერ მისგან სასმელსაც ამზადებდენ. ამგვარად განთქმული იყო ქალღუს ქვეყანა თავისი ბუნებრივი სიმდიდრით; ამიტომ იმ თავითვე მრავალ ხალხს იზიდავდა. ჩვენი წინაპრები ამ ქვეყნიდან სემური მოდგმის ერებმა გამოდენეს: აქ დაარსდა ძველს ისტორიაში ცნობილი ბაბილონის ძლიერი სახელმწიფო; ქართველები კი იძულებული გახდენ შუამდინარეში გადმოსახლებულიყვნენ. — როდის უცხოვრიათ ქართველებს ქალღუს მხარეში და როდის გადმოსახლებულან იქიდან, ამის შემდეგ არავითარი მტკიცე ცნობა არ მოგვეპოება. ვიცით მხოლოდ, რომ 2000 წლის მახლობლად ქრ. წინ ქართველები უკვე

ქალღუს მხარეში, აღარ ცხოვრობდენ, მათი ქვეყანა ბაბილონელებს ექირათ. ამას გვაფიქრებინებს შემდეგი გარემოება: 2000 წლის მახლობლად ქართველების ერთი ტომი (მიტანნი) შუამდინარეში ცხოვრობდა და აქედან ებრძოდა ბაბილონის მეფეებს. ჩანს, ქალღუდან ქართველების გადმოსახლება 2000 წელზე ადრე დათავებულა. თავისი პირვანდელი სამშობლო მხოლოდ ბრძოლის შემდეგ დაუთმიათ ქართველებს ბაბილონელებისათვის.

2. ქართველები შუამდინარეში. მიტანების სახელმწიფო. შუამდინარეც (მესოპოტამია) ტიგრასა და ეფრატს შორის მდებარეობს, მხოლოდ მათი შუაწელი უქირავს. ნაყოფიერების მხრივ ამ ქვეყანაზედაც იგივე ითქმის, რაც ქალღუს შესახებ ითქვა. აქ ბინადრობის დროს ქართველ ტომთა შორის ყველაზე მეტი ძალა და სახელი **მიტანებმა** მოიპოვეს. აქ მათ დაიარსეს საკმაოდ ძლიერი სახელმწიფო, რომლის საზღვრებიც აღმოსავლეთისკენ ტიგრამდე აღწევდა, ხოლო დასავლეთისკენ თავრის მთებამდე. მათი დედა ქალაქი იყო **ხარანი**, რომელიც ეფრატის ერთ-ერთ ტოტზე მდებარეობდა. პირველი ცნობები მიტანების შესახებ ქრ. წინ 2000 წელს ეკუთვნის, როცა იგინი ბაბილონის მეფეებს ებრძოდენ. მაგრამ მიტანების ძლიერებამ უმაღლეს ხარისხამდე ქრ. წინ მე-15-ე საუკუნის მეორი ნახევარში მიაწია. ამ დროს თავი ისახელა მიტანების მეფემ **ტუშრატამ**. მაშინ მიტანებს ორი ძლიერი მეზობელი ჰყავდათ: ეგვიპტე და ბაბილონი. ეგვიპტესთან ტუშრატა-მეფეს მეგობრული განწყობილება ჰქონდა; ბაბილონს კი სასტიკს მეტოქეობას უწევდა. 1430 წლის მახლობლად ტუშრატამ ქალაქი ნინევია დაიპყრო, რომელიც ბაბილონის სახელმწიფოს წაართვა. გამარჯვების ნიშნად, ტუშრატამ ნინევიიდან იქაური ქალღმერთის **იშტარის** კერპი წაიღო და ეგვიპტის მეფეს ამენჰოტეპ მე-III-ს გაუგზავნა. ამ უკანას-

ქნელს ცოლად ჰყავდა ტუშრატა-მაფის ქალი და თავის სიმამრს, ერთგულობისათვის, მრავალ ოქროს უგზავნიდა ხოლმე.

მე-15-ე საუკუნის შემდეგ მიტანების ძლიერება თან და თან ეცემა. მე-13-ე საუკუნის პირველ ნახევარში (1300—1270 წლებს შორის ქრ. წინ) მიტანების სამეფოს ასურეთის გაძლიერებული მეფეები იპყრობენ (რამან-ნირარი I და სალმანასარ I); მიტანები კი იძულებული ხდებიან ან შემოსულ უცხო ტომებს შეერიონ, ან შუამდინარე დასტოვონ და ეფრატის დასავლეთით გადასახლდნენ. მათს ადგილს კი, შუამდინარეში, ასურელები და ამათი მონათესავე არამელები იჭერენ. ამგვარად, თავისი პირვანდელი სამშობლო (ქალღუ) ქარველებმა ბაბილონელებს დაუტოვეს, ხოლო შუამდინარე—არამელებსა და ასურელებს.

3. მაშინდელი კულტურა და სარწმუნოება.

როგორც ზემოდ შევნიშნეთ, ქალღუ და შუამდინარე მეტად წაყოფიერი ქვეყანა იყო. მათი ნიადაგი განსაკუთრებით მიწის მუშაობას უწყობდა ხელს, ამიტომ შეგვიძლია ვიფიქროთ, რომ ქართველები იქ ყოფნის დროს მიწის-მუშაობის მიმდევარნი უნდა ყოფილიყვნენ.—მიწის-მუშაობის გარდა ქართველებს იქვე შესწავლილი ჰქონდათ მადნეულის შემუშავებაც; განსაკუთრებით ბრინჯაოს ნივთები ყოფილა გავრცელებული. ოქრო და რკინა კი მარტო სამკაულად უხმარიათ.—უქვევლია ქართველ ტომებში იმ დროს მეჯოგობაც უნდა ყოფილიყო ძველი დროიდან დარჩენილი. ამას, სხვათაშორის, ამტკიცებს მთვარის თაყვანის ცემა, რომელიც იმ დროს ქართველების ეროვნული სარწმუნოება ყოფილა: ღამის მნათობთა თაყვანისცემა კი უმთავრესად მეჯოგე ხალხის დამახასიათებელი ჩვეულებაა. მთვარის სახელობაზე ქალღუსა და შუამდინარეში ორგან იყო აგებული ტაძარი: ერთი ქალაქ ურში (ქალღუშია), მეორე—მიტანების დედა-

ქალაქს **ხარჩანში**. მთვარე იმ დროის ქართველებს უმთავრეს ღმერთად მიაჩნდათ და, როგორც მამაკაც-ღმერთს, ისე უცქეროდნენ.

კითხვები გასამეორებლად. სად იყო ქართველების პირვანდელი სამშობლო? როგორ წარმოდგა სიტყვა „ქართველი“? როგორ აღწერენ ძველი მწერლები ქალღმერთს ქვეყნის ნაყოფიერებას? დაახლოვებით როდის უცხოვრიათ ქართველებს ამ ქვეყანაში? მერე სად გადმოსახლებულან? ვის დაუქვრია მათი ადგილი.

რომელი ქართველი ტომი გაძლიერდა შუამდინარეში? მოიყვანეთ ამის მაგალითი მე-15 საუკუნიდან. სად იყო მიტანების დედა-ქალაქი? რომელ საუკუნეში დაეცა ეს სამეფო? ვინ დაიჭირა მიტანების მიწა-წყალი შუამდინარეში?

რა ხელობას მისდევდნენ ქართველები ქალღმერთს და შუამდინარეში? როგორი იყო მათი სარწმუნოება? რომელ ქალაქებში იყო ტაძრები მთვარის სახელობაზე?

III

დასავლეთის ქართველები მე-14—8-ე საუკუნეში ძრ. წინ.

მას შემდეგ, რაც ქართველები იძულებული გახდნენ შუამდინარე სამუდამოდ დაეტოვებიათ, იგინი ორ ნაწილად გაიყვნენ: ერთი ნაწილი ეფრატის დასავლეთით გადასახლდა და იქ რამოდენიმე სახელმწიფო დაიარსა; მეორე ნაწილი ტიგრის სათავეებისაკენ წამოვიდა და ვანის ტბისა და არარატის მთის მიდამოებში დაბინავდა. პირველთ ჩვენ **დასავლეთის ქართველებს** ვუწოდებთ, მეორეთ—**აღმოსავლეთისას**.

დასავლეთის ქართველთა შორის ისტორიაში ყველაზე მეტად შემდეგმა ტომებმა ისახელეს თავი: 1) **ხეთებმა**, 2) **მუსკებმა** ანუ **მესხებმა**, 3) **ტაბალებმა** ანუ **თუბალებმა** დი 4) **კასკებმა** ანუ **კოლხებმა**.

1. **ხეთები**. ხეთები პირველი ქართველი ტომია, რომელსაც ეფრატის მარჯვენა ნაპირები და კაპადოკია დაუსახლებია. ძველი კაპადოკია უმთავრესად მდ. ლალისის აუზებში მდებარეობს. იგი დაღარულია ღრმა

და ვიწრო ხევეებით. წვიმები იქ ხშირი იცის, რის გამო ჰაერი ნოტიოა: სამაგიეროდ ეს მხარე მდიდარია მცენარეულობით. მისი ნიადაგი თანაბრად გამოსადეგია როგორც მიწის მუშაობისა, ისე მეჯოგეობისათვის. მარტო კაპადოკიის შუაგული წარმოადგენს უწყლო ქვეყანას. ამის გამო აქ ზაფხული მეტად ცხელი იცის, ზამთარი კი ძლიერ ცივი. სწორედ ამიტომ, როცა ქართველი ტომები კაპადოკიისკენ გადმოსახლდნენ, მათ უმთავრესად კაპადოკიის განაპირა ადგილები დაიქირეს და არა მისი შუაგული, სახელდობრ: ყველანი ლალისისა და ეფრატის ზემო წელს შუა დაბინავდნენ. ამ ტომთა შორის ხეთები ყველაზე უფრო სამხრეთით ცხოვრობდნენ. სანამ შუამდინარეში მიტანების სახელმწიფო არსებობდა, ხეთები, ნათესაობის მიუხედავად, ხშირად თავს ესხმოდნენ მათს მხარეს და მით ხელს უწყობდნენ მიტანები დასუსტებას. რა თქმა უნდა, მიტანებიც ვალში არა რჩებოდნენ და სამაგიეროს უხდიდნენ, რის გამოც ხეთები მე-14-ე საუკუნემდე მოკლებული იყვნენ ძალასა და მნიშვნელობას. მათ თავი მხოლოდ მას შემდეგ იჩინეს, როცა შუამდინარეში მიტანების სახელმწიფო დაეცა. ერთ სახელმწიფოდ ხეთების შეერთება მე-15-ე საუკუნეში დაიწყო. მაგრამ განსაკუთრებულ ძლიერებას ამ სახელმწიფომ მე-14-ე საუკუნის დამლევსა და მე-13-ე საუკუნის პირველ ნახევარში მიაწია. ამ დროს ხეთების სამფლობელო ჩრდილოეთით თათქმის შავ ზღვამდე აწევდა, სამხრეთით ხმელთა-შუა ზღვამდე, დასავლეთით მდინარე ლალისამდე, ხოლო აღმოსავლეთით ეფრატამდე. სატახტო ქალაქად **კარხემიში** ითვლებოდა, რომელიც ეფრატის მარჯვენა ნაპირას მდებარეობდა. ამ პერიოდში ხეთების ძლიერება უმაღლეს ხარისხზე იყო ასული: მათი „დიდი მთავრები“ ერთხანად ძლიერ მეტოქობას უწყევდნენ ეგვიპტის ფარაონებს; ხოლო მათი კულტურა თანაბრად განსხვავდებოდა როგორც ეგვიპტუ-

რის, ისე ასურულ-ბაბილონურის კულტურისაგან. ხეთებს ჰქონდათ საკუთარი ხატოვანი მწერლობა (რებუსების მსგავსად), რომელიც დიდად განსხვავდებოდა ეგვიპტელების იეროგლიფებისაგან. ამ ხატოვანი მწერლობის რამდენსამე ნიმუშს ჩვენს დრომდეც მოუწევია, მაგრამ, სამწუხაროდ, მეცნიერებს ჯერ კიდევ წაკითხული არა აქვთ. ხეთები გარეგნობითაც გაირჩეოდნენ ეგვიპტელებისა და ასურ-ბაბილონელებისაგან. თავზე ნაწნავს ატარებდნენ, ხოლო ფეხებზე გრძელ-წვეტიანი წაღები ეცვათ.

ხეთების შესახებ ყველაზე მეტს ეგვიპტური წყაროები მოგვითხრობს. ახალ გაძლიერებულ ხეთებს იარაღი პირველად სამხრეთისკენ მიუმართავსთ. პალესტინის ჩრდილო პროვინციებში იგინი შეტაკებიან ეგვიპტის ფარაონს სეთოს I-ელს (1327—1317 წ.). ამ დროს ხეთების მთავრად **მაუტენერი** ყოფილა. როცა მაუტენერი გარდაცვლილა, ხეთის გამგეობა მის ძმას **ხეთასარს** დაჩინია. ამ დროს ეგვიპტის ტახტს სეთოსის შვილი რამსეს მე-II განაგებდა (1317—1250 წ. ქრ. წინეთ). ამასა და ხეთასარს შორის 1296 წლის მახლობლად მოხდა მშვიდობიანი მორიგება და დაიწერა ხელშეკრულება, რომლის ეგვიპტურ თარგმანს ჩვენს დრომდე მოუწევია. აი მისი დასაწყისი: „ეს ხელშეკრულება დაუწერა ხეთის დიდმა მთავარმა, ძლიერმა ხეთასარმა, ხეთების დიდი მთავრის მარსარის ძემ და საფალულის ძის ძემ, ვერცხლის ფიცარზე ეგვიპტის დიდ მბრძანებელს, ძლიერს რამსესს, სეთოსის ძეს და რამსესის ძის ძეს, მშვენიერი სამშვიდობო და საკავშირო ხელშეკრულება საუკუნოდ“. შემდეგ ჩამოთვლილია ხელშეკრულების პირობები, რომლის ძალითაც ორივე სახელმწიფო ვალდებული ხდებოდა საზოგადო მტერთან ერთად ეომნა, ერთი-მეორის ძველ საზღვრებს არ შეხებოდა და ერთს მეორის მოლალატე ქვეშევრდომი თავის საზღვრებში არ შეეშვა. ამ ხელ-

შეკრულობით ხეთსა და ეგვიპტის შორის ხანგრძლივი ზავი დამყარდა. ხეთასარი რამსეს ეგვიპტეში ეწვია, სადაც დიდი პატივით მიიღეს; ხოლო რამსესმა, კავშირის განსამტკიცებლად, ხეთასარის ქალი შეირთო.

როგორც დავინახეთ, ხეთების ძლიერება უმთავრესად მე-13-ე საუკუნის პირველ ნახევარს ეკუთვნის. ამას შემდეგ იგინი თანდათან სუსტდებიან და მათ ნაცვლათ სხვა ქართველი ტომები ძლიერდებიან, სახელდობრ: **მუსკები** (ანუ **მესხები**) და **კასკები** (ანუ **კოლხები** და **კახები**).

2. მუსკები ანუ მესხები. მუსკების მსოფლიო ისტორია პირველად მე-12 საუკუნეში იხსენიებს. ამ დროს მათ ეჭირათ ეფრატის დასავლეთით მდებარე ადგილები ღალისამდე, დაახლოვებით იმ ადგილის პირდაპირ, სადაც ეფრატის ორი სათავე ტოტი ერთდება და თვით ეფრატი პირდაპირ სამხრეთისკენ იწყებს დენას (ნახეთ ქარტაზე). მესხები ამ დროს ფრიად ძლიერი, მდიდარი და საკმაოდ განათლებულნი იყვნენ. მათი სამფლობელო რამდენსამე სამეფოდ იყო დაყოფილი და ქალაქებით მოფენილი. მუსკების უმთავრესი ხელობა მანქანების (განსაკუთრებით თითბრის) დაშუშავება იყო; ამასთანავე იცოდნენ მსხვილისა და წვრილფეხი საქონლის მოშენება და ღვინის დაყენება. მე-12 საუკუნის მეორე ნახევარში მესხები იმდენად ძლიერი იყვნენ, რომ ასურეთსაც კი ღირსეულ მეტოქობას უწევდნენ. 1150 წლის მახლობლად მათ ასურეთის ორი მოხარკე ქვეყანა დაიპყრეს (ალდი და პურუკუკუცე; ხოლო 1110 წლის მახლობლად, როცა ასურეთში ტიგლათ-პილესარ I-ელი გამეფდა, მესხების ხუთი მეფე 20,000 მესხით ასურეთის მესამე მოხარკე ქვეყანას (კუმმუხი) შეესია და დაიპყრო იგი. მაგრამ ეს გამარჯვება მესხებისთვის უკანასკნელი იყო: ასურეთის მეფემ მსწრაფლ შეჰყარა დიდძალი ლაშქარი, შემოვიდა კუმმუხის ქვეყანაში, სასტიკად

დაამარცხა მესხები და 6000 ჯარისკაცი ტყვედ წაიყვანა.

3. კასკები (ანუ კოლხები და კახები). მესხებთან ერთად, 1100 წ., ტიგლატ-პილესარ I-ელმა მეორე ქართველი ტომიც დაამარცხა, სახელდობრ **კასკები** ანუ **კოლხები**. კასკები მუსკების ჩრდილოეთით ცხოვრობდნენ, ეფრატის დასავლეთით ლალისის სათავემდე. მესხებთან ერთად, ასურეთს ისინიც ძლიერს მეტოქობას უწევდნენ; მაგრამ 1100 წელს ტიგლატ-პილესარმა მათი ძლიერებაც დაამხო: 4000 კასკი დაატყვევა და ასურეთში გადაასახლა. ამის შემდეგ მესხები და კოლხები თან და თან დასუსტდნენ და მე-9-ე საუკუნის პირველ ნახევარში უკვე ასურეთის მოხარკედ ითვლებოდნენ (აშურ-ნასირ-აბალის დროს 885—860 წწ. ქრ. წინ). ამათ შემდეგ ჯერი მიდგა მეოთხე ქართველ ტომზე—**ტაბალზე** ანუ **თუბალზე**.

4. ტაბალნი ანუ თუბალნი. ეს ქართველი ტომი მსოფლიო ისტორიაში სხვა და სხვა სახელით არის ცნობილი: ზოგი მას ტაბალს ეძახოდა, ზოგი—თობალს ანუ თუბალს; უფრო გვიან **ტიბარი** ან **თიბერი** უწოდეს, საიდანაც წარმოდგა ბოლოდროს სახელები: **ჰიბერი** ანუ **იბერი** და სხვანი, რაზედაც ქვემოთ, თავის ალაგას გვექნება საუბარი. მე-9-ე საუკუნეში ქრ. წინ ტაბალნი მუსკების სამხრეთით ცხოვრობდნენ, ეფრატისა და ლალისის შუა. მათი ქვეყანა 24 წვრილ სამეფოდ იყო გაყოფილი. როცა მტერი შემოესეოდა, ეს სამეფოები ერთად იბრძოდნენ. ტაბალების ქვეყანა მთიანი ადგილი იყო. მესხებივით ისინიც მადნეულის დამუშავებას მისდევდნენ: თუბალური რკინა და სპილენძი უცხოეთშიაც კი გაჰქონდათ გასაყიდად, მაგალითად ფინიკიაში (ქალაქ ტვირში) და სხვაგან. ამას გარდა ტაბალები მეჯოგობითაც იყვნენ ცნობილი: მათი ქვეყნის მალალტანიანი, კარგი ჯიშის ცხენები მეზობელ ქვეყნებში განთქმული იყვნენ.

837 წელს ტაბალის ქვეყანას ასურეთის მეფე სალმანასარ მე-II შემოესია და ტაბალელმა მეფეებმა იგი დიდი საჩუქრით მოიშორეს თავიდან; მაგრამ 833 წელს მაინც იძულებული გახდნენ, ასურეთის მეფისთვის ხარკი მიერთმიათ. ამას შემდეგ ტაბალები დროგამოშვებით ასურეთს ხარკს აძლევდნენ, თუმცა ხან და ხან მათი ბატონობისაგან თავს ითავისუფლებდნენ ხოლმე. მაგალითად, მე-8-ე საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში, როცა ასურეთს სარგონი განაგებდა (722—705 წ. ქრ. წინ), ტაბალებმა თავი გაითავისუფლეს; მათ მესხებმაც მხარი მისცეს; მაგრამ სარგონმა ორივე დაამარცხა, ტაბალების ერთ-ერთი მეფე **კიაკი** ტყვედ წაიყვანა (718 წელს), ხოლო მესხებს ხარკი მოუმატა. ამასთან ერთად ორსავე მხარეში სარგონმა თავისი მოადგილენი და ხარკის ამკრეფი მოხელეები დაადგინა. მართალია, იგი ხალხის შინაურ საქმეებში არ ერეოდა, ფრთხილად იქცეოდა და განსაკუთრებით ცდილობდა, ტაბალების გული მოეგო, — ერთ ტაბალელ მეფეს **ამბარისს** თავისი ქალიც კი მიათხოვა და მზითვად მთელი კილიკია მისცა, მაგრამ მაინც მიზანს ვერ მიაღწია: ტაბალების ერთგულობა ვერ დაიმსახურა. ამბარისი საიდუმლოდ გაეზრახა **ურართუს** მეფეს **რუსას** (ამაზე ქვემოთ გვექნება საუბარი): ასურეთის მეფის წინააღმდეგ ვიბრძოლოთ და წართმეული მიწები დავიბრუნოთო. ეს რომ სარგონმა შეიტყო, ჯერ ურართუს მეფე რუსა დაამარცხა (714 წ.), ხოლო 709 წელს ამბარისი და ტაბალელი დიდებულები დაატყვევა და თან წაიყვანა, მათი მამულები კი თავის ერთგულ ასურელებს დაურიგა. ამას შემდეგ მესხებისა და ტაბალების მდგომარეობა სასიკეთოდ აღარ გიმობრუნებულა.

კითხვები გასამეორებლად. რამდენ ნაწილად გაიყვნენ ქართველები შუამდინარიდან გამოსვლის შემდეგ? რომელ ქვეყნებში დასახლდნენ ისინი? სად ცხოვრობდნენ **ხეთები**? რომელ საუკუნეში იჩინეს მათ თავი? სად ჰქონდათ სატახტო ქალაქი?

როგორი მწერლობა ჰქონდათ ხეთებს? რა ვიცი თ მათი გარეგნობის შესახებ? რით არიან ცნობილი ხეთების მთავრები: **მაუტენერი** და **ხეთასარი**? რა საბუთმა მოაწია ჩვენამდე ხეთასარის დროიდან? როგორ ეპყრობოდა ხეთასარს ეგვიპტის მეფე რამსეს მე-II?

სად ცხოვრობდნენ **მუსკები** ანუ **მესხები**? რომელ საუკუნეში იჩინეს თავი? რა ხელობას მისდევდნენ? ასწერეთ მათი ბრძოლა ასურეთთან (1151) და 1100 წელს).

კასრები (ანუ კოლხები და კახები) სად ცხოვრობდნენ? რა ბედი ეწიათ მათ და მესხებს მე-9 საუკუნეში.

რა და რა სახელებით არიან ცნობილი **ტაბალები**? სად ჰქონდათ ბინადრობა? რამდენ სამეფოდ იყვნენ გაყოფილი? რა ხელობით იყვნენ განთქმული? ასწერეთ მათი ბრძოლა ასურეთთან მე-7 და მე-8 საუკუნეში ქრ. წინ. როდის დაეცა საბოლოოდ მათი და მესხების სახელმწიფო?

ახლა ჩამოთვალეთ საერთოდ დასავლეთის ქართველი ტომები, რომელთაც თავი იჩინეს მე-14—8 საუკუნეში ქრ. წინ. უჩვენეთ ქარტაზე მათი მიწა-წყალი და ქალაქები.

IV

აღმოსავლეთის ქართველები მე-11 — 7-ე საუკუნეში ქრ. წინ.

როგორც ზემოთ შევნიშნეთ, შუამდინარიდან გამოსული ქართველების ერთი ნაწილი ტიგრის სათავეებისკენ გამოემართა და ვანის ტბისა და არარატის არე-მარე დაიჭირა. რადგან მათი ქვეყანა ეფრატის აღმოსავლეთით მდებარეობდა, ამიტომ, დასავლეთის ქართველთაგან გასარჩევად, მათ ჩვენ **აღმოსავლეთის ქართველებს** დავარქმევთ.

თავის ახალ სამშობლოში აღმოსავლეთის ქართველებმა ორი ძლიერი სახელმწიფო დაიარსეს: **ნაირი** და **ურართუ**, რომელნიც ერთმანეთისაგან ვანის ტბით იყვნენ გაყოფილი. ნაირის სახელმწიფო ვანის ტბის სამხრეთით მდებარეობდა, ურართუსი კი—იმავე ტბის ჩრდილოეთით.

1. ნაირი. ეს სახელმწიფო მრავალ სამთავროთა კავშირს წარმოადგენდა. მისი საზღვრები იყო ჩრდი-

ლოეთით ვანის ტბა, აღმოსავლეთით ურმიის ტბა, სამხრეთით და დასავლეთით—მდ. ტიგრი. მსოფლიო ისტორიაში ნაირის ქვეყანა პირველად მე-11-ე საუკუნის დამდეგს იხსენება, როცა მას ასურეთის მეფე ტიგლათ-პილესარ I-ელი შეესია. სწორეთ იმავე 1100 წელს, როცა ამ მეფემ მესხები და კოლხები დაამარცხა, მან დაიპყრო ნაირის ქვეყანაც და ტიგრის სათავეში თავისი ძეგლი ამართა ლურსმული წარწერით, რომელმაც ჩვენს დრომდე მოაწია. ამგვარივე შემოსევა ასურეთის მეფეებმა განსაკუთრებით მე-9-ე საუკუნეში გაახშირეს: ტიგრათ-პილესარ I-ელის მსგავსად მოიქცენ ასურ-ნაზირ-აბალ II (885—860 წ.) და სალმანასარ II (860—825 წ.). რომელთაც იმავე ადგილებში ამოაქრევიან წარწერანი თავის სახელობაზე. მაგრამ ამ დროს ნაირის ჩრდილოეთით იწყოა გაძლიერება აღმოსავლეთის ქართველთა მეორე სახელმწიფომ — **ურართუმ**, რომელმაც ერთხანად დიდად შეათერხა ასურეთის მეფეთა მოძრაობა ჩრდილოეთისაკენ.

2. ურართუ. მე-9) საუკუნეში ურართუს სახელმწიფო ვანის ტბიდან გოგჩის ტბამდე აწევდა. სახელი „ურართუ“ ამ ქვეყანამ არარატისაგან მიიღო, რომელსაც ასურელები „ურართუს“ ეძახოდნენ. თვის თავს კი მისი მკვიდრნი „ქალდ-ებს“ ანუ **ქარდუელებს** (იგივე ქართუელი-ქართველი) უწოდებდნენ. ქართველ ტომთა შორის, ხეთელებს შემდეგ ძალითა და განათლებით ურართელებს პირველი ადგილი ეკირათ. მათ ჰქონდათ საკმაოთ განვითარებული სარწმუნოება, ხუროთმოძღვრება, მწერლობა და სალაშქრო წესი; მათს ქვეყანაში ბევრი კარგი ქალაქი და სიმდიდრე მოიპოვებოდა. იმ დროის დიდრონ შენობებს და სარწყავ არხებს განცვიფრებაში მოჰყავს დღევანდელი მკვლევარი: ძველი ურართუს არე-მარე სავსეა ურართული წარწერებით; ამ წარწერების გარეგანი მხარე ასურული ლურსმულია, ენა კი ადგილობრივი—ურართულია, ე.

ი., როგორც მეცნიერები ამტკიცებენ, ძველის-ძველი ქართული, ანუ დღევანდელი ქართულის ერთი უუძველესი შტო-კილოკავი.

ურართუს სახელმწიფომ განსაკუთრებით მე-9-ე საუკუნეში იწყო გაძლიერება. 860 წელს ურართუს მეფედ **არამე** იყო. ამ დროს ურართუს სატახტო ქალაქად **არზაშკუ** ითვლებოდა, რომელიც ვანის ტბიდან ჩრდილოეთ-დასავლეთით მდებარეობდა მდ. ეფრატის ხეობაში. აღნიშნულ წელს ასურეთის მეფე სალმანასარ II (860—825 წ.) პირველად შემოესია ურართუს სამეფოს, ხოლო სამი წლის შემდეგ (857 წელს) აიღო მისი სატახტო ქალაქი არზაშკუ.

მაგრამ ასურელების გამარჯვება ხანგრძლივი არ ყოფილა. არამედ შემდეგ ურართუს მეფედ **სარდური** I-ელი დაჯდა, რომელმაც სატახტო ქალაქი ვანის ტბის აღმოსავლეთის ნაპირებზე გადაიტანა (ქალაქი **ტუსპა**, ანუ დღევანდელი **ვანი**), რადგან აქედან უფრო ადვილი იყო ასურელების დამარცხება.

სარდურის შემდეგ ურართუში მისი შვილი **იშპუინი** გამეფდა, რომელმაც პირველმა შემოიღო ლურსმული მწერლობა ადგილობრივ ენაზე. ამ მიზნით მან ისარგებლა ასურული ლურსმული ნიშნებით, რომელნიც ქართული ენის ხმებს შეუფარდა. ამ მეფის დროს ურართუს ძლიერებამ უუმაღლეს წერტილამდე მიაწია. ამავე მდგომარეობაში იყო ურართუს სახელმწიფო იშპუინის შვილის **მენუას** მეფობაშიაც.

ამ უკანასკნელის შვილმა და მემკვიდრემ **არგიშტი** I-ლმა ყველა თანამოძმე ურართელი ტომი შემოიკრიბა და პირიქით დაუწყო შესევა ასურეთის სამეფოს, სანამ იგი არ დაამარცხა. მაგრამ ურართელების ძლიერებამ ამის შემდეგ დიდხანს აღარ გასტანა.

არგიშტის შემდეგ ურართუს ტახტი **სარდური** მე-II-მ დაიჭირა. 742 წელს იგი თავისი მოკავშირე ტომებით შუამდინარეს შეესია, სადაც მას დაუხვდა

ასურეთის მეფის ტიგრატ-პილესარ II-ის (745—728 წ.) ძლიერი ლაშქარი. აქ სარდური დამარცხდა და 72,000 კაცამდე ტყვედ დაუტოვა ტიგლატ-პილესარს, თვითონ კი მთებში გახიზნით გადაირჩინა თავი ტყვეობისაგან. 735 წელს ტიგლატ-პილესარი პირაქეთ შემოესია ურართუს და ალყა შემოარტყა მის დედაქალაქს — ტუსპას. თუმცა ეს ქალაქი ვერ აიღო, მაგრამ დანარჩენი მხარე კი დაიპყრო და გამგედ თავისი მოადგილე დააყენა. რამდენისამე წლის შემდეგ ურართელებმა ისევ ძალა მოიკრიბეს და თავის თანამოძმე დასავლეთის ქართველებთან — მესხებსა და ტაბალებთან, როგორც ზემოთ შევნიშნეთ, კავშირი შეადგინეს ასურეთის უღლის მოსაშორებლად. ამ საქმის დამწყები ტაბალების მეფე ამბარისი იყო, ურართელებს მეფედ **რუსა I** ჰყავდათ, ხოლო ასურეთს სარგონი განაგებდა (722—705 წ.). 714 წელს სარგონმა ჯერ ვანის აღმოსავლეთით მდებარე პროვინცია მანუ დაიჭირა, შემდეგ თვითონ ქალაქ ვანს (ტუსპას) მიმართა და აიღო იგი. ურართუს მეფემ რუსამ ტყვეობას სიკვდილი ამჯობინა და თავი მოიკლა.

ამას შემდეგ ურართუს სამეფო წელში აღარ გამართულა. მაგრამ ამის მიზეზი იყო არა მარტო ასურეთის სამეფო, არამედ სრულიად ახალი და მოულოდნელი გარემოება, რომელსაც ახლავე გავეცნობით.

რუსა I-ელის შემდეგ ურართუს ტახტზე **არგიშტი II** ავიდა. სწორეთ ამის მეფობაში, 710—705 წლებს შორის, ურართუს აღმოსავლეთით, ჩრდილოეთითა და დასავლეთით დაიწყო მანამდე უცნობის ველური და ყაჩაღი ტომების მოძრაობა. ეს ტომები იყვნენ ინდო-გერმანულის ანუ არიულის მოდგმისა, სახელოდობრ: კიმმერიელები, აშკუზა ანუ „სკვითები“ და მიდიელები. ეს მოძრაობა შემდეგშიაც გაგრძელდა, თითქმის ერთ საუკუნეს (მე-7 საუკუნის დამლევამდე), და სრულიად ბოლო მოუღო როგორც ქართველების მფლობ-

ლობას ურართუსა და კაპადოკიაში, ისე თვით ასურეთის სამეფოსაც. დასავლეთით კიმმერიელებმა დასცეს მცირე აზიის ორი სამფლობელო: ფრიგია და ლიდია, აგრეთვე მიწასთან გაასწორეს კაპადოკიის მკვიდრი ქართველები: ტაბალნი, მესხნი და კოლხები, რომელთაგან ამ მოძრაობის დროს მრავალი გაწყდა და გადაგვარდა, ზოგმა კი ამიერ-კავკასიას შემოათარა თავი და გადაგვარებას გადაურჩა. ამავე დღეში ჩაცვივდნენ ურართუში მცხოვრები ქართველებიც. არგიშტი მე-IIის შემდეგ ამ მხარეს კიდევ ჰყავდი რამდენიმე მეფე (რუსა II, რუსა III და სარდური III) მე-7 საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედამდე. მაგრამ, ინდო-გერმანელი „სკვითებისა“ (აშკუზა) და მიდიელების შემოსევის წყალობით, არც ერთს ამ მეფეთაგანს ნამდვილი სამეფო ძალა აღარ შერჩენია: იგინი მხოლოდ აჩრდილს წარმოადგენდნენ ურართუს ძველი მეფეებისას. ურართუს უკანასკნელ მეფედ **სარდური III** ითვლება, რომელიც ასურეთის მეფის ასურბანიპალის (668—662 წ.) თანამედროვე იყო. როცა ინდო-გერმანელმა ველებმა სარდურის ძლიერ გაუჭირვეს საქმე, მან ასურბანიპალს დახმარება სთხოვა, მაგრამ ვერც ამით გადაარჩინა სიკვდილს თავისი სამეფო. 607 წელს მიდიის მეფემ კიაქსარმა დაამხო ასურეთის სახელმწიფო და თავისი სამეფოს საზღვრები მდ. ლალისამდე მიიტანა, ე. ი. მთელი ურართუ და კაპადოკია ახლა მიდიელების ხელში გადავიდა. ამას შემდეგ ურართელი ქართველების ერთი ნაწილი ახალშემოსულ ინდო-გერმანელებთან შეირია და აქედან წარმოდგენ ეგრეთ წოდებული სომხები; მეორე ნაწილი კი არაქსისა და მტკვრის აუზებში გადმოიკრიფა, სადაც, სხვა ქართველ ტომებთან ერთად, ნიადაგი მოუშადა ახალი სამეფოების აღმოცენებას ჩვენი ისტორიის მეორე პერიოდში.

კითხვები გასამეორებლად. ვის ვეძახით „აღმოსავლე-

თის ქართველებს“? რა და რა სახელმწიფოები დაიარსეს აღმოსავლეთის ქართველებმა.

უჩვენეთ **ნაირის** საზღვრები (ქარტაზე). რა მდგომარეობაში იყო ეს ქვეყანა მე-11 და 9 საუკუნეებში?

უჩვენეთ დაახლოვებით სივრცე **ურართუს** სამეფოსი (სამხრეთით და ჩრდილოეთით). საიდან წარმოსდგა ეს სახელი? რა ერქვა ამ სამეფოს მკვიდრთ? რამდენად განვითარებულნი იყვნენ ქალდეები მე-9—8 საუკუნეში? ჩამოთვალეთ ურართუს მეფეები მე-9—7 საუკუნეში და აღნიშნეთ მათი მოღვაწეობა: რომელმა მეფემ გადმოიტანა ტახტი არზაშუკუდან ტუსბაში? მონახეთ ქარტაზე ეს ქალაქები. ვინ შემოიღო ლურსმული მწერლობა ურართულ ენაზე? როგორი განწყობილება ჰქონდათ ურართუს მეფეებს: **სარდური** მე-11-სა და **რუსა** I-ელს ასურეთთან? რომელ წლებში დაიწყეს შემოსევა ინდოგერმანელმა ველურებმა? როდის დაამხვეს მათ ასურეთი და ქართველების სახელმწიფოები? რა მოუვიდათ ქართველ ტომებს? როგორ წარმოდგენ დღევანდელი სომხები? სად გადასახლდნენ ის ქართველები, რომელთაც არ ისურვეს მტერს დამონებოდნენ და გადაგვარებულიყვნენ? ❧

V

ქართველი ტომები მე-6—4-ე საუკუნეში ძრ. წინ.

1. ქართველ ტომთა ბინადრობა ამ ხანაში.

როგორც წინა თავში შევნიშნეთ, მე-7-ე საუკუნიდან იწყება ქართველი ტომების მრავლად გადმოსახლება ჩვენს დღევანდელ სამშობლოში, ე. ი. კოროხისა, მტკვრისა და რიონ-ენგურის ხეობებში. ამ გადმოსახლების მსვლელობა, რომელიც მე-4-ე საუკუნის მეორე ნახევრამდე გაგრძელებულა, დაახლოვებით ასე შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ:

რიონისა და ენგურის ხეობაში ქართველ ტომთაგან ყველაზე უწინ **სვანები** შემოსულან, რომელთაც ერთხანად ის ადგილები დაუჭერიათ, სადაც დღეს სამეგრელოა. ამას ამტკიცებს ზოგიერთი სოფლების სვანური სახელები სამეგრელოში. სად ცხოვრობდნენ სვანები უძველეს პერიოდში, ისტორიამ არ იცის.

სვანებს მოსდევნიან **კასკები** ანუ **კოლხები**, რომელთაც პირველად მტკვრის სათავეში უცხოვრიათ

(კოლა); აქედან მათი ერთი ნაწილი ქოროხისა და რიონ-ენგურის აუზებში გადმოსულა. ქოროხის მარცხენა მხარეზე, შავი ზღვის ნაპირებამდე, მათ დაუტოვებიათ თავისი მონათესავე ტომები: **მოსსინიკები** და **მაკრონები**, რომელთაც სხვანაირად კიდევე **ზანებს** ან **ჭანებს** ეძახოდნენ (იგივე **ლაზები**). კასკების მეორე ნაწილი მტკვრის ხეობაში გავრცელებულა, თითქმის მდინარე ალაზნამდე. ამ უკანასკნელის ხეობაში მათი ჩამომავლობა დღეს **კახებად** იწოდება.

კოლხების შემდეგ კაპადოკიიდან დაძრულან **მესხები**, რომელთაც დაუქერიათ მტკვრის ხეობის უდიდესი ნაწილი, მისი სათაფიდან არაგვამდე. მთელს ამ მხარეს ამის გამო დარქმევია **მცხეთი** (იგივე **მესხეთი**), ე. ი. მესხების ქვეყანა. რომ მესხების ქვეყანა ერთ დროს არაგვამდე ყოფილა, ამას მოწმობს დღემდე დარჩენილი სახელი სოფელ „მცხეთისა“.

მესხებს მოჰყოლიან **ტაბალები**, რომელთაც დაუქერიათ შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთად მდებარე მაღლობები, სადაც მკირეოდნად სახელი უცვლიათ: **ტაბარენნი** ანუ **თიბერნი**. შემდეგ ეს ტომი წვრილ-წვრილათ შემოსულა ქოროხისა, რიონისა და ყვირილა-ძირულის აუზებში. აქ მისი სახელი სხვა და სხვა ნაირად შეცვლილა: ქოროხის მარჯვენა მხარეზე მას დარქმევია **ჭიბერი** ანუ **ივერი** *); რიონის მარცხენა მხარეზე შავ ზღვამდე—**ჭგვერი** ანუ **გური** (გურია, გურული); რიონის მარჯვენა მხარეზე—**ჭგერი** ანუ **ეგერი** (ეგრისი, სამეგრელო—მეგრელი); ხოლო ყვირილისა და ძირულის ხეობაში მისი სახელია—**იმერი** (იმერეთი). ერთი სიტყვით, ამ ტომს ყველა ქართველ ტომზე მეტი ადგილი დაუქერია: ქოროხის ხეობის

*) ამათგან ცოტა უფრო აღმოსავლეთით, იმავე ქოროხის ხეობაში დასახლებულან **ტაოხები**; რომელთაც თავისი სახელი თვით ამ მდინარისთვის გადმოუციათ (ქოროხი—ტაოხი).

უდიდესი ნაწილი და მთელი ღღევანდელი იმერეთი, გურია და სამეგრელო.

ბოლოს ურართუს მხრიდან დაძრულა ძლიერი ტალღა ქართველებისა, რომელთაც, როგორც ვიცით, შერჩენილი ჰქონდათ თავისი სატომო სახელი: **ქალდნი** ანუ **ქართნი**. ამათ თან და თან დაუტოვებიათ ვან-არარატის მიდამოები, დაუტოვებიათ არაქსის მარცხენა მხარეც (სადაც მათ უცხოელები **ალაროდიელებს** *) ეძახდნენ) და ბოლოს მტკვრის შუაწელი დაუჭერიათ, დებედა-არაგვიდან ბორჯომის ხეობამდე; ხოლო იქ მცხოვრები მესხები იმდენად გადაუგვარებიათ, რომ მთელი იმ მხრისათვის თავისი სატომო სახელი დაუმკვიდრებიათ—**ქართლი**. სახელი **მესხეთი** კი (სხვანაირად **სამცხე**, ე. ი. **სა-მესხე**) მარტო მტკვრის ზემო წელს შერჩენია, ბორჯომის ხეობიდან სათავემდე. მათვე გადაუგვარებიათ ენით კახნი, იმერნი და გურულნიც.

ცხადია, ამავე დროს უნდა გადმოსახლებულიყო ურართუს მხრიდან მანამდე ისტორიაში უცნობი ქართველი ტომი **ალბანები**, რომელთაც დაუჭერიათ მტკვრის მარცხენა მხარე ალაზნიდან კასპის ზღვამდე (ალბანია).

ამგვარად: სვანები, კოლხები, მოსსინიკები და მაკრონები (ქანები), ტიბარენ-ჰიბერ-ივერნი (გურულმეგრელ-იმერნი), ტაოხნი, მესხნი, ქართლელნი, კახნი და ალბანნი, -- აი ქართველთა მოდგმის უმთავრესი ტომები, რომელთაც მე-7--4-ე საუკუნის განმავლობაში არიელების შემოსევას თავი გადაარჩინეს და თავის ღღევანდელ სამშობლოში სამუდამოდ დაბინადდნენ.

ახლა განვიხილოთ მათი პოლიტიკური ვითარება აღნიშნულ პერიოდში.

*) ალაროდიელი იგივე არაროდიელი ანუ არარატელი, ე. ი. ურართუ-ელია.

2. **პოლიტიკური ვითარება.** როგორც ზემოდ შევნიშნეთ, 1907 წელს ასურეთის ნანგრევებზე მიდიელების სამეფო დაარსდა. გაიარა ნახევარ საუკუნეზე ცოტა მეტმა და 1910 წელს თვით ამ ახალმა სამეფომ ადგილი დაუთმო მეორე არიელ ტომს—**სპარსელებს**. მეფემ კვიროსმა მე-6 საუკუნის მეორე ნახევარში თავის სამეფოს დაუმორჩილა ის ქვეყნები, რომელნიც წინეთ ასურეთსა და მიდიას ემორჩილებოდნენ. როგორც ჩანს, კვიროსის მემკვიდრეებს მთელი ამიერკავკასიაც დაუმორჩილებიათ. სპარსეთის მეფის **დარიოზ-პისტასპის** დროს (521—486 წ.) ქართველების ახალი მიწა-წყალი უკვე სპარსეთის მოხარკე იყო: სპარსეთის იმპერიაში ქართველი ტომები მე-18 და მე-19 ოლქს შეადგენდნენ (სულ კი დარიოზის იმპერიაში 20-ზე მეტი ოლქი იყო). ეს ორი ოლქი სპარსეთის სასარგებლოდ ყოველ წლივ 500 ტალანტს, ე. ი. თითქმის 7.500.000 მანეთს იხდიდა. კერძოდ კოლხებს ფულის ხარკი არ ჰქონდათ გაწერილი, სამაგიეროდ ყოველ წლივ 100 ჰაბუკს და ამდენსავე ყმაწვილ ქალს აგზავნიდნენ სპარსეთის სასახლეში. ამას გარდა თვითოეულ ოლქს ჰყავდა სპარსეთის მეფისგან დადგენილი უფროსი (სატრაპი), რომელსაც თან ახლდა მულმივი ჯარი სპარსელებისა. ამ ჯარის რჩენაც ადგილობრივ მცხოვრებლებს ევალებოდათ.

სამაგიეროდ სპარსელები არ ერეოდნენ ქართველების შინაურ ცხოვრებაში. მართალია, მას შემდეგ, რაც ქართველები სპარსელებს დაემორჩილნენ, მათ საკუთარი სახელმწიფო მოესპოთ, მაგრამ შინაურ საქმეებს თვითოეული ტომი თვითონ განაგებდა. ყოველი ტომის უფროსს „მამასახლისი“ ერქვა. ეს იყო ტომის მამასახლისი. ტომები კიდევ **თემებად** და თემები **გვარებად** იყვნენ დაყოფილნი. ამათაც თავთავისი მამასახლისები ჰყავდათ, რომელნიც ტომის მამასახლისის ემორჩილებოდნენ.

ამგვარ მდგომარეობაში დარჩნენ ქართველი ტომები სპარსეთის იმპერიის დამხობამდე ალექსანდრე მაკედონელის მიერ, ვპ(1) წ. ქრ. წინ, ე. ი. საქართველოს ისტორიის უუძველესი პერიოდის დასასრულამდე.

3. კულტურა. არიული მოდგმის ველურთა შემოსევამ, ახალ სამშობლოში ნახევრად ველურ ბუნებასთან ბრძოლამ და უცხო ტომის ხელქვეშ ყოფნამ მე-6—4-ე საუკუნეში ქართველი ტომები ძლიერ გააღარიბა და ძირს დასწია კულტურულად, თუმცა მათი მთლად გაველურება კი ვერ შესძლო. ბერძნის ისტორიკოსები მოწმობენ, რომ ამ დროს ქართველები ძველებურად მისდევდნენ **მიწის-მუშაობას, მადნეულის შემუშავებას, ღვინის დაყენებას, მეფუტკრეობას** და ზოგნი **სელის-ქსოვასაც**. მაგალითად, კოლხიდური სელის-ქსოვილები უცხოეთშიაც კი განთქმული იყო. —ამას გარდა, როცა სპარსელებმა წინ წაიწიეს კულტურულად, ამ გარემოებით მათ ხელში მყოფმა ქართველებმაც რამოდენადმე ისარგებლეს. მაგალითად მე-6-ე საუკუნეში სპარსელებმა ხმარებაში შემოიღეს **არამეული ანბანი** (არამელები ერთი უუძველესი კულტურული ხალხი იყო სემურის მოდგმისა, ცხოვრობდა სირიასა და შუამდინარეში). როგორც ქართული ანბანის შედარებითი შესწავლა გვიჩვენებს, დაახლოვებით ამავე დროს (6—4 საუკუნეში) ქართველებსაც ეს არამეული ანბანი შემოუღიათ; დღეს ამ ანბანის ნაშთს ჩვენი ასომთავრული ხუცური წარმოადგენს. —ამავე დროს ქართველებმა სპარსელებისაგან **ზოროასტრის სარწმუნოებაც** შეითვისეს. როგორც ვიცით, სპარსეთში იმ დროს ზოროასტრის სარწმუნოება იყო გავრცელებული. სპარსელებს ორგვარი ღვთაება სწამდათ: ერთი მხრით იღვა სიკეთისა და სინათლის ღმერთი **აჰურა-მაზდა**, რომელსაც ქართველები **არმაზს** ეძახოდნენ; მეორე მხრით—სიბნელისა და ბოროტის წარმო-

მადგენელი—**არიმანი**, რომელიც თავისი **ღევებით** არმაზისა და ადამიანების მტერი იყო. არიმანს ქართველებმა «ამირანი» დაარქვეს, ხოლო ღევებს იმავე სახელით იცნობენ, არმაზის ბრწყინვალეების გამომხატველად დედამიწაზე **ცეცხლი** ითვლებოდა, რომელსაც ზოროასტრის მიმდევარნი თაყვანსა სცემდნენ. ქართველებმა ამ უუძველეს ხანაში ცეცხლის თაყვანის ცემაც შეითვისეს. ცეცხლის მსახურ სამღვდლოებას სპარსეთში „მაგებს“ ეძახოდნენ. „მოგვების“ წოდება ქართველებშიაც გაჩნდა, **მიცვალებულებს** სპარსელები მიწაში **არა მარხავდნენ** (რადგან მიწა წმინდა საგნად მიაჩნდათ და ერიდებოდნენ მის გაუწმინდურებას), არამედ მაღალ მთებზე გაჰქონდათ და იქა სტოვებდნენ ფრინველთა და ნადირთა შესაქმელად. როგორც ბერძნის მწერლები მოგვითხრობენ, ამგვარი ჩვეულება კოლხებშიაც შემოსულა.—რა თქმა უნდა, ამ ახალ სარწმუნოებასთან ერთად, მთელი ქართველობა არც ძველ ღმერთებს დაივიწყებდა ერთბაშად. მართლაც, კახეთისა და ალვანიის საზღვარზე ქართველებს ამის შემდეგაც დიდხანს ჰქონდათ კიდევ ტაძარი **მთვარის** სახელობაზე, სადაც ხანდახან კაცის მსხვერპლიც კი იწირებოდა. მთვარის თაყვანის ცემა ქართველთა შორის მათი ისტორიის მეორე პერიოდშიაც არ მოსპობილა, რაზედაც თავის ალაგას გვექნება საუბარი.

ასეთი იყო ქართველების კულტურული მდგომარეობა მე-6—4-ე საუკუნეში ქრ. წინ.

კითხვები გასამეორებლად. ასწრეთ ქართველი ტომების მოძრაობა კავადაკიიდან ამიერ კავკასიისაკენ. რა და რა სახელებით არიან ცნობილი თავის ახალ საშობლოში კასკები და ძველი ტაბალები? რას ნიშნავს „მცხეთი“? სადამდი აღწევდა მისი საზღვრები პირველ ხანად? რომელი ადგილები დაიჭირეს ქართ-ებმა, კახებმა და ალბანებმა?—ჩამოთვალეთ ქართველი ტომების სახელები მე-6—4 საუკუნეში.

ვის დაემორჩილენ ქართველები მე-6—4 საუკუნეში? რა ხარკს იხდიდნენ ისინი სპარსეთის სასარგებლოდ? როგორი იყო მათი შინაური გამგეობა?

რა ხელობას მისდევდნენ იმ დროს ქართველები? რა შეითვისეს ქართველებმა სპარსელებისაგან? როდის შემოუღიათ ქართული ანბანი? როგორი იყო ქართველების მაშინდელი სარწმუნოება?

ქველი ისტორია

I

პერიოდის განსაზღვრა, ქართველ ტომთა ბინადრობა და მფოგლები ამ პერიოდში.

1. პერიოდის განსაზღვრა. „ძველ ისტორიას“ საქართველოს ისტორიის მეორე პერიოდს ვეძახით. ეს ხანა იწყება მცხეთაში სამეფო ცენტრის დაარსებით, ვპი წლას მახლობლად ქრ. წინ, და თავდება რომაელთა მფლობელობის დამყარებით იმავე მხარეში მე-3-ე საუკუნის დამლევს ქრ. შემდეგ, რასაც მალე თან მოჰყვა ქრისტიანობის გამარჯვება ჩვენს ქვეყანაში (326 წ.). ამგვარად საქართველოს „ძველი ისტორია“ შეიცავს ექვს-ნახევარ საუკუნეზე ცოტა მეტს. ამ პერიოდის განმავლობაში ჩვენი წინაპრების მიწა-წყალს უმთავრესად მტკვრისა, ქოროხისა, რიონისა და ენგურის აუზებში შეადგენდა. როგორც ვიცით, ქართველები, დღესაც ამავე მიწა-წყალზე ცხოვრობენ. მაშასადამე, 2200 წელზე მეტი გასულა, რაც ქართველები თავის ახლანდელ სამშობლოში საბოლოოდ დამკვიდრებულან და თავისი ისტორიული ბედი ამ ქვეყანასთან მჭიდროდ შეუკავშირებიათ. ამიტომ, სანამ წინამდებარე პერიოდის შესწავლას შევუდგებოდეთ, საჭიროა მოკლეთ მაშინდელი საქართველოს გეოგრაფიული სურათი გავითვალისწინოთ.

2. ზღვები, მთები და მდინარეები. ძველ საქართველოს სამი ძლიერი დარაჯი ჰყავდა: აღმოსავლეთით **კასპის ზღვა**, დასავლეთით—**შავი ზღვა** და ჩრდილოეთით—**კავკასიონის ქედი**. ეს სამი ბუნებრივი

დარაჯი იფარავდა დიდხანს საქართველოს ამ სამი კუთხით ძლიერი მტრების შემოსევისაგან. ამ მხრით ყველაზე მეტი ღვაწლი ჩვენი წინაპრების წინაშე კავკასიონის ქედს მიუძღვის: მრავალ საუკუნეთა განმავლობაში იგი იცავდა ქართველებს ჩრდილოეთის ველურ ხალხთაგან. საზოგადოდ მთებს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ჩვენი ერის ცხოვრებაში. დავასახელოთ უმთავრესნი მათგანნი:

კავკასიონის უმთავრესი ქედიდან გამოდის და პარალელურად სამხრეთ-დასავლეთისაკენ მიემართება შემდეგი ხუთი მთა: **ბზიბისა, კოდორისა, სვანეთისა, ლეჩხუმისა და რაჭისა**. შემდეგ იმავე უმთავრესი ქედიდან იწყება **ლიხის** ანუ **სურამის მთა**, რომელსაც აქვს გაგრძელება სამხრეთისაკენ სხვა და სხვა სახელეობით: **ახალციხის მთა, არსიანის მთა, მესხეთის მთა** და **პარხალის მთა**. ეს ოთხი მთა სურამის მთასთან ერთად მთელს საქართველოს ორ უმთავრეს ნაწილად ყოფს: აღმოსავლეთისა და დასავლეთის საქართველოდ. დასავლეთის საქართველოში მდებარეობს კიდევ: **გურიის-აჭარის მთა**, რომელიც ახალციხის მოის ტოტს წარმოადგენს, და **ჭანეთის მთები** შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთის ნაპირად.

აღმოსავლეთის საქართველოში შემდეგი მთებია შესანიშნავი: **ცივის მთა**, რომელიც კავკასიონის ქედიდან გამოდის და სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ მიემართება; **თრიალეთისა** და **ჯავახეთის** მთები და, დასასრულ ის მალლობები, რომელნიც მესხეთ-არსიანის მთების შესართავიდან იწყებიან და მიხვეულ-მოხვეული ხაზით **გოგჩის ტბისკენ** მიემართებიან; ამ მთებს ჩვენ ვუწოდებთ **მტკვრისა და არაქსის წყალთ-გამყოფ მალლობებს**.

ამ მთებში სათავეს იღებს მრავალი მდინარე, რომელნიც უხვად რწყავენ ჩვენს სამშობლოს. აი ზოგიერთი მათგანი: **ბზიბი, კოდორი, ენგური** (სვანეთის

მთებიდან), **რიონი** თავისი შენაკადებით: **ცხენის-წყალით** და **ყვირილა-ძირულით**: ამ ორს უკანასკნელ შენაკადს (ყვირილა-ძირულას) და რიონის გაგრძელებას შავ ზღვამდე ბერძნები და რომაელები **ფაზისს** ეძახოდნენ. აქ ჩამოთვლილი მდინარეები ყველა შავ ზღვაში ჩადის. ამავე ზღვაში ჩადის **მდ. ჭოროხი**, თავისი შენაკადით **ისპირით**. უუდიდესი მდინარე საქართველოში **მტკვარია**, რომელიც არსიან-მესხეთის მთებში იწყება, ჯერ ჩრდილოეთისაკენ მოემართება, შემდეგ (ბორჯომის ხეობაში) აღმოსავლეთისკენ მოჰხრის, გზაში იერთებს მარცხნით **ლიახვს**, **ქსანს**, **არაგვს** და **იორ-ალაზანს**, მარჯვნივ—**ხრამ-დებედას**, **აქსტაფას**, ბოლოს **არაქსს** (არეზი) და ჩადის კასპის ზღვაში. მტკვარს უცხოეთის მწერლები „კიროსს“ ეძახოდნენ, არაგვს—„არაგოსს“, ხოლო ალაზანს—„ალაზონი“-ს.

ამ მდინარეთაგან ყველაზე მეტი მნიშვნელობა მტკვარსა და რიონს ჰქონდა, რადგან ამ მდინარეებით სწარმოებდა მიმოსვლა შავსა და კასპის ზღვებს შუა, ხოლო შემდეგ ევროპასა და ინდოეთს შუა, რაზედაც თავის ადგილას გვექნება საუბარი.

3. ჰავა და ბუნების სიმდიდრე. საქართველოს ჰავა სხვა და სხვა ადგილას სხვა და სხვა გვარია. ეს დამოკიდებულია მთების მიმართულებაზე, ქარებზე, ზღვის სიშორე-სიახლოვეზე და ამა თუ იმ ადგილის სიმაღლეზე ზღვის ზედაპირიდან. როგორც ზემოთ შევნიშნეთ, კავკასიონის ქედი ჩვენი ქვეყნის ჩრდილოეთის კედელს წარმოადგენს: იგი იფარავდა და იფარავს საქართველოს არა მარტო მტრებისგან, არამედ ჩრდილოეთის ცივი ქარებისაგანაც. ამიტომ აქ ჩრდილო ქვეყნების ყინვა-სიცივე არ იცის. მაგრამ ჰავა აქ ერთგვარი მაინც არ არის. ამ მხრით აღმოსავლეთის საქართველო დიდად განსხვავდება დასავლეთის საქართველოსაგან. როგორც ვიცით, ამ ორ მხარეს ერთმანეთისაგან სურამისა და ახალციხის მთები გაჰყოფს. და-

საელეთის საქართველო ზედ აკრავს შავ ზღვას, რომელიც მას უხვად უგზავნის წვიმას, ხოლო ზაფხულ გრილსა და ზამთრობით შედარებით თბილ ქარს. ეს ქარი და წვიმა იშვიათად თუ გადმოსცილდება სურამის მთას. სამაგიეროდ, აღმოსავლეთის საქართველო ერთგვარად დაშორებულია, როგორც შავს, ისე კასპის ზღვას. ამიტომ ზაფხული აქ ცხელი იცის, ზამთარი კი ცივი. აქაური ქარებიც მშრალია და ჭინახულის მახარალებელი. წვიმა იშვიათად მოდის, რისგამოც მცხოვრებლებს მიწის შემუშავების სარწყავი არხების გაყვანა სჭირდებათ. მხოლოდ ალაზნის გაღმა-მხარი ირწყვის უხვად წვიმით, რომელიც კასპის ზღვიდან მოაქვს აღმოსავლეთის ქარს. საქართველოს ეს ნაწილი (ალაზნიდან კასპის ზღვამდე) ძველადაც განთქმული იყო მდინარეების სიუხვით და ბუნების სიმდიდრით. საზოგადოდ საქართველო მდიდარი ქვეყანაა ბუნებით და, როგორც უცხოელები მოწმობენ, ძველად კიდევ უფრო მდიდარი ყოფილა. მისი მთები ხელუხლებელი ტყეებით იყო დაფარული, ვაკე-გორები და დაბლობები თვალგადაუწვდენელ სამოვარ იალაღებს წარმოადგენდა. ზოგიერთი მთა რკინისა და ოქრო-ვერცხლის მადნებითაც იყო განთქმული (განსაკუთრებით, კოროხის და რიონის აუზები).

ასეთი იყო ის ქვეყანა, სადაც ქართველები ამ 2200 წლის წინად საბოლოოთ დაემკვიდრენ.

4. საქართველოს ნაწილები და მცხოვრებლები. მთელს ამ ქვეყანას უცხოელი მწიგნობრები სამს უმთავრეს ნაწილად ჰყოფდენ: **კოლხიდად, იბერიად და ალბანიად.**—კოლხიდის საზღვრები იყო: დასავლეთით შავი ზღვა, ბზიბის წყლიდან ქალაქ ტრაპიზონამდე; ჩრდილოეთით კავკასიონის ქედი სურამის მთამდე; აღმოსველეთით—სურამის მთა და მისი გაგრძელება: ახალციხისა და არსიანის მთები; ხოლო სამხრეთით მესხეთისა და პარხალის მთები.—იბერიის საზღვრებს

შეადგენდა: დასავლეთით სურამისა, ახალციხისა და არსიანის მთები; ჩრდილოეთით კავკასიონის ქედი ალაზნის უკანასკნელი შენაკადის სათავემდე; ხოლო დანარჩენის მხრით: ჯერ მტკვარ-არაგვის წყალთ-გამყოფი მალღობები, შემდეგ მდ. აქსტაფა, მერე მტკვრის შუა-წელი ალაზნამდე და ბოლოს ალაზანი თავისი უკანასკნელი შენაკადით კავკასიონის ქედიდან. — ალბანიას საზღვრავდა: დასავლეთით ალაზანი თავისი შენაკადებით, ჩრდილოეთით კავკასიონის ქედი, სამხრეთით მდ. მტკვარი და აღმოსავლეთით კასპის ზღვა.

კოლხიდაში ცხოვრობდენ უმთავრესად უუძველესი დროის ტუბალ-კაინის (= ტაბალის) ჩამომავალი ქართველი ტომები: ტიბერნი, ჰბერნი, ჰანნი (= კაინ), მეგრელნი, გურულნი და იმერნი, რომელთ შორის შერეულნი იყვნენ (ახალშენებად სხვა და სხვა ადგილას): კოლხნი, ტაოხნი, მესხების ერთი ნაწილი, სვანნი და აფხაზნი. ამ ქვეყნის უმთავრესი ენა საქართველოს ისტორიის მეორე პერიოდში, როგორც ჩანს, უნდა ყოფილიყო ჰან-მეგრული, რომელსაც იმ დროს ლაპარაკობდენ როგორც ჰანნი და მეგრელნი, ისე ჰიბერნი და გურულ-იმერნი *). ამ ქვეყნისათვის ბერძნებს კოლხიდა დაურქმევიათ, ალბათ იმიტომ, რომ ყველაზე უწინ აქ მცხოვრებთაგან კოლხებს გაცნობიან, რომელთა ერთი ახალშენი, ბერძნებისავე მოწმობით, ქ. ტრაპიზონის მახლობლადაც ცხოვრობდა (ტრაპიზონი კი ბერძნების ქალაქი იყო). ამგვარად, ერთის, შედარებით მცირე, ტომის სახელი

*) საჭიროა ახლავე შევნიშნოთ, რომ ჰოროხის ბასეინში მცხოვრებმა ქართველმა ტომებმა და გურულ-იმერლებმა მხოლოდ შემდეგში (მესამე პერიოდში) შეითვისეს „ქართული“ ენა, როცა მათ მრავლად შეერივნენ აღმოსავლეთის ქართველები. წინა დროს კი ამ ქვეყნის დედა-ენა მეგრული ყოფილა, რასაც სხვათა შორის მოწმობს აქა-იქ გაფანტული გეოგრაფიული სახელი (დვაბხუ, ოზურგეთი, ოფიშკვეთი, ოკრიბა და სხვ.).

უცხოელებს მთელს დასავლეთის საქართველოზე გად-
მოუტანიათ.

კიდევ უფრო უცნაურად მოქცეულან იგივე ბერ-
ძნები აღმოსავლეთის საქართველოს შესახებ, რომლის
ერთი ნაწილისათვის მათ დაურქმევიათ „იბერია“, ე.
ი. იმ ტომის სახელი (ჰიბერი), რომელიც ცხოვრობდა
კოლხიდისა და „იბერიის“ საზღვარზე (ქოროხის აუზ-
ში) და არა თვით „იბერიაში“. ამ ქვეყნის ნამდვილი
მცხოვრებნი კი იყვნენ: **მესხების** მეორე ნაწილი,
ქართლელნი და **კახნი**. მაშასადამე, სისწორით რომ
ვთქვათ, ამ ქვეყანას „ივერიას“ ვერც კი დავუძახებთ,
მაგრამ რადგან უცხოელ ისტორიკოსთა შორის ასეთი
სახელია მიღებული, ამიტომ პირობითად ჩვენც ამავე
სახელს ვიხმართ, მხოლოდ საჭირო კია გვახსოვდეს,
რომ იმ დროს „იბერია“ აღნიშნავდა დღევანდელს
ქართლსა და კახეთს მესხითურთ და არა **იბერთა**
(ქან-მეგრულ-გურულ-იმერთა) ქვეყანას, რომელსაც მა-
შინ „კოლხიდას“ ეძახოდნენ. „იბერიის“ მცხოვრებთა
ენა იყო საკუთრივ „ქართული“ (ქართლ-კახურ-მეს-
ხური), რომელიც შემდეგს პერიოდში ყველა ქართველ
ტომთა ეროვნულ ენად გადაიქცა.

ალბანია მცხოვრებლებით მეტად აჭრელებულ
ქვეყანას წარმოადგენდა. ბერძნის მწერალთა მოწმობით
აქ 26 სხვა და სხვა კილოზე მოლაპარაკე ტომი ცხოვ-
რობდა. უეჭველია მათ შორის არა-ქართველებიც ერე-
ოდნენ, მაგრამ ზოგიერთი გარემოება საბუთს გვაძ-
ლევს ვიფიქროთ, რომ ამ 26 ტომში ფრიად საპატია
ნაწილი ქართულის ჩამომავლობისა უნდა ყოფილიყო.
შემდეგში ალბანიის ქართველობამ უცხო ტომელებს
დაუთმო თან და თან ადგილი, მათში გაერია და გა-
დემუნდა, ან სრულიად დასტოვა ალბანია და „იბე-
რიაში“ გადმოსახლდა.

5. მეზობელი ქვეყნები და სახელმწიფოები.
როგორც წინად შევნიშნეთ, საქართველოს ძველი ის-

ტორია იწყება 330 წლის მახლობლად ქრ. წინ და თავდება 326 წლის მახლობლად ქრ. შემდეგ. ეს პერიოდი ფრიად შესანიშნავი ხანაა წინა-აზიის ცხოვრებაში. 330 წლამდე აქ ბატონობა სპარსეთის სამეფოს ეკუთვნოდა. მაგრამ 330 წელს იგი დაამხო ალექსანდრე მაკედონელმა, რომლის გარდაცვალების შემდეგ († 323 წ.), მისი მონარქიის ნანგრევებზე წინა-აზიაში აიშართა (312—306 წ.) ახალი **სახელმწიფო სელევკიდებისა**, რომლის უმთავრესი ცენტრი სირიაში იქნა გადატანილი, ქ. ანტიოქიაში. ამიტომ ამ სახელმწიფოს კიდევ სირიისა ანუ ასურასტანის სამეფოსაც ეძახიან. 250 წელს ამ სამეფოს მოსწყდა კასპის ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე **პართია**, რომელიც ცალკე სამეფოდ გამოცხადდა; შემდეგ ეს სამეფო თანდათან გაიზარდა და თავისი დასავლეთის საზღვრები შუამდინარემდე მოიტანა (150 წლის მახლობლათ). კოტა უფრო ადრე სელევკიდების სამეფოს ჩამოშორდა სომხეთი, რომელიც დამოუკიდებელ სამეფოდ იქნა გამოცხადებული (189 წელს ქრ. წინ).—120 წლიდან ქრ. წინ მცირე აზიაში იწყო გაძლიერება **პონტის სამეფომ** (შავი ზღვის პირად) მიტრიდატ მე-VI-ის ხელმძღვანელობით. მაგრამ პონტის ძლიერებას 64 წელს ქრ. წინ ბოლო მოუღო **რომის რესპუბლიკამ**. რომელიც 30 წელს ქრ. წინ ვრცელ იმპერიად გადაიქცა და თავის გავლენა თანდათან თითქმის ტიგრამდე და კასპის ზღვამდე მოიტანა. ამას შემდეგ მთელი ამიერკავკასია ორი ძლიერი მეტოქის სადავო საგნად გადაიქცა: რომის იმპერიისა და პართიისა, ანუ სპარსეთისა, სადაც 226 წელს ქრ. შემდეგ პართელთა დინასტიამ ადგილი დაუთმო ახალ სასანიანთა დინასტიას.

ამგვარად: ალექსანდრე მაკედონელისა და სელევკიდების სამეფოები, შემდეგ პართია, სომხეთი და პონტის სამეფო, ბოლოს რომის იმპერია და სპარსეთის სახელმწიფო,—აი საქართველოს მეზობელი ქვეყ-

ნები და სამეფოები, მისი ისტორიის მეორე პერიოდში, სამხრეთით და სამხრეთ-აღმოსავლეთ-დასავლეთით.

ამათ გარდა საქართველოს ჩრდილოეთითაც ჰყავდა საკმაოდ ძლიერი, თუმცა ნახევრად ველური, მეზობლები: **სკვითები** და **სარმატები**, რომელნიც კავკასიონის ქედს გადაღმა ცხოვრობდნენ და ზოგჯერ ქართველებს გარეშე მტრებთან ბრძოლაში მეზობლურად ეხმარებოდნენ, თუმცა არა იშვიათად ქართველების მტრის ლაშქარშიაც იღებდნენ ხოლმე ქირით მონაწილეობას.

კითხვები გასამეორებლად. აღნიშნეთ საქართველოს „ძველი ისტორიის“ დასაწყისი და დასასრული: როდის და რა ფაქტით იწყება იგი და როდის და რა ფაქტით თავდება?

ჩამოთვალეთ (უსათუოდ ქარტაზე) საქართველოს ზღვები, მთები და მდინარეები.

ასწერეთ საქართველოს ჰავის სხვადასხვაობა და ბუნების სიმდიდრე.

უჩვენეთ (ქარტაზე) საქართველოს ნაწილები უცხოეთის მწერალთა მოწმობის თანახმად: კოლხიდა, „იბერია“ და ალბანია. აღნიშნეთ მათი საზღვრები და მცხოვრებლები. რომელი ენა უფრო იყო გავრცელებული კოლხიდაში და რომელი — „იბერიაში?“ რამდენ ენაზე ლაპარაკობდნენ ალბანელები?

ჩამოთვალეთ (ქრონოლოგიურად) საქართველოს მეზობელი სახელმწიფოები ამ პერიოდში.

II

საქართველოს ცხოვრება და თავგადასავალი მე-4—1-ელ საუკუნეში ქრ. წინ.

1. მცხეთის სამეფოს დაარსება. როგორც ვიცით, მე-6 საუკუნიდან მოკიდებული მთელი ქართველობა სპარსეთის ხელში იმყოფებოდა. სპარსეთის სატრაპები (მეფის მოადგილენი) და ჯარი მძიმე ტვირთად აწვევენ საქართველოს და მის მკვიდრთ ძალაუნებურად უღვიძებდნენ უცხოთა მფლობელობისადმი ზიზღსა და მძულვარებას. მეორე მხრით, სპარსეთის ხელ-

ში ყოფნამ ქართველები თან და თან შეაჩვია სამონარქიო იდეას, შეაგნებინა ის აზრი, რომ, თუ ერსა სურს მოსვენებით და თავისუფლად იარსებოს, საჭიროა შეერთება და ძლიერი ცენტრალური ხელმძღვანელი, მონარქი ანუ მეფე, როგორც მაშინ მეზობელ ქვეყნებში—თვით სპარსეთსა და მაკედონიაში არსებობდა. მაგრამ, სანამ სპარსეთის მონარქია ცოცხალი და ძლიერი იყო, ქართველებს, რა თქმა უნდა, არ შეეძლოთ, დამოუკიდებლობა მოეპოვებინათ და საკუთარი სამეფო შეექმნათ: საამისოდ შესაფერი შემთხვევა იყო საჭირო. და, აი, სწორედ ასეთი შემთხვევა დადგა მაშინ, როდესაც ალექსანდრე მაკედონელმა სპარსეთის სამეფო დაამხო (ჰჰო წელს ქრ. წინ) და წინა აზიაში მრავალის ახალი სამეფოს აღმოცენებას ნიადაგი მოუმზადა. ამ დროით ისარგებლეს ქართველებმა და მცხეთის მხარეში, ე. ი. ქართლში, საკმაოდ ძლიერი სამეფო დაიარსეს. ქართული წყაროების მოწყობით, ამ სამეფოს საზღვრებში მოქცეულა კოლხიდისა და ალბანიის ზოგიერთი ნაწილიც.

ამ დიდებული საქმის განხორციელება წილად ხვდა ქართლის მამასახლისის გვარეულობას, რომელსაც ბინა ახლანდელი მცხეთის არემარეში ჰქონდა და სპარსთა ბატონობის დროს ერთ უძლიერეს გვარეულობად ითვლებოდა, რადგან მის ხელში იყო ორის სალაშქრო და სააღებმიცემო გზის ჯვარედინზე გაშენებული ქალაქი მცხეთა. მცხეთაში თავს იყრიდა კასპის ზღვიდან შავი ზღვისკენ და სკვით-სარმატიიდან (ჩრდილოეთიდან) არაგვის ხეობით სომხეთისკენ მიმავალი გზები, და, ვინც მცხეთას ჰფლობდა, იგი იმავე დროს თითქმის მთელის ამიერ-კავკასიის ფაქტიური მბრძანებელიც ხდებოდა. ეს მფლობელი გახლდათ ქართლის მამასახლისის გვარეულობა, რომლიდანაც გამოვიდნენ პირველი ქართველი მეფეები „მცხეთას შინა“: **აზო და ფარნავაზ I.**

ამგვარად ქართული სამეფო უფლება სამამასახლისო უფლებიდან გამოვიდა და, როგორც შემდეგ დავინახავთ, მას უკანაც დიდხანს ატარებდა ამავე ხასიათს.

2. აზო, ფარნავაზ I და მათი უუახლოესი მემკვიდრეები: საურმაგ I, მირვან I, ფარნაჯომ და არსოკ I. აქ ჩამოთვლილის შეფუძების შესახებ საისტორიო წყაროები მეტად მცირე სანდო ცნობას იძლევა. ქართული წყაროების თქმულებანი ამ პირთა შესახებ უმეტეს შემთხვევაში ზღაპრული ხასიათისანი არიან. ამ თქმულებათა კრიტიკულ-შედარებითი შესწავლიდან ჯერჯერობით შემდეგ დასკვნათა გამოტანა შეიძლება:

აზო იყო „პირველი მეფე მცხეთას შინა“. მან იმეფა დაახლოებით 330 წლიდან 272 წლამდე ქრ. წინ და ამ ხნის განმავლობაში მოასწრო მესხეთ-ქართლ-კახეთის შეერთება, კოლხიდისა და ალბანიის ზოგიერთი პროვინციებით. — **ფარნავაზ I-ელი** მეფობდა აზოს შემდეგ, დაახლოებით 272 წლიდან 206 წლამდე. მან დააარსა ქალაქი **არმაზი**, მცხეთის პირდაპირ, მტკვრის მარჯვენა მხარეზე, სადაც, სხვათა შორის, აავო ტაძარი ირანული ღვთაების აპურა-მაზდის. ანუ არმაზის სახელობაზე, საიდანაც წარმოდგა თვით ამ ახალი ქალაქის სახელი. შემდეგ ფარნავაზმა მთელი თავისი სამეფო რამდენსამე სამმართველო ნაწილად გაჰყო და თვითოეულს ნაწილს უფროსად **ერისთავი** დაუყენა. ერისთავების მოვალეობა იყო: ადგილობრივს გამგეობაზე თვალი სჭეროდათ, მეფის ხაზინაში მცხოვრებთაგან **ხარკი** ეგზავნათ და ომიანობის დროს მეფისათვის ჯარი მიეწველებინათ. დასასრულ, ფარნავაზმა დიდი ყურადღება მიაქცია ქართულ „მწიგნობრობას“: ქართველების მიერ წინა პერიოდში შეთვისებული ასომთავრული ანბანი, რომელიც ყველა ქართულ ხმას ვერა ხატავდა, რამდენისამე ახალი ასოთი შეავსო და შეეცადა ქართულ ენაზე იმ დროის შესაფერი მწერ-

ლობა დაეარსებია. აი ამის შესახებ ამბობს „ქართლის-ცხოვრება“: „ამანვე მეფემან შექმნა **მწიგნობრობა** ქართულიო“.

საურმაგ I-ლი ფარნავაზის მემკვიდრე იყო (დაახლოვებით 206—162 წ.). ამის მეფობაში, 189 წლის მახლობლად, ასურასტანის მეფის ანტიოქოს დიდის ორმა სარდალმა—არტაშესმა და ზარიადრმა, რომელნიც ჩამომავლობით სომხები იყვნენ, სომხეთს თავისუფლება მოუპოვეს. მაგრამ, რადგან იმ დროს სომხეთის ტერიტორია პატარა იყო, რამოდენიმე პროვინცია მეზობელ სახელმწიფოებს ჩამოგლიჯეს. სხვათა შორის, საქართველომ ამ დროს დაჰკარგა ზოგიერთი ადგილები არაქსისა და ქოროხის ხეობაში.

საურმაგის შემდეგ მცხეთა-არმაზის ტახტი **მირვან I** დაიკირა (162—120 წ.). სომხის ისტორიკოსთა მოწმობით, ამ დროს ალბანიას ცალკე მმართველი მიუღია სომხეთის მეფისაგან, სახელად „არანი, კაცი სახელოვანი, ცნობილი სიბრძნითა და გონებითა“; ხოლო საკუთრივ „იბერიის“ სამეფოს ჩამოშორებია ერთი პატარა პროვინცია „სომხითი“ (დებედასა და აქსტაფას შუა), რომელიც დიდი სომხეთის მეფის ხელში გადასულა. ამას გარდა, როგორც „ქართლის-ცხოვრება“ გადმოგვცემს, მირვანს შეხვედრია ბრძოლა კავკასიონის მთის ჩრდილოეთად მცხოვრებ ველურ ხალხებთან, რის შემდეგაც იგი შესდგომია დარიალის ხეობის გამაგრებას, სადაც დიდი ჭიშკარი გაუკეთებია. ამ ჭიშკარს შემდეგს საუკუნეებში რომაელი მწერლებიც იხსენიებენ.

მირვანის შემდეგ მცხეთის ტახტზე **ფარნაჯომი** ავიდა, რომელმაც დაახლოვებით 120—88 წლებს შორის იმეფა. ამის დროს მცირე აზიაში, კოლხიდის მეზობლად, გაძლიერდა პონტის სამეფო, რომლის მეფემ, მიტრიდატ VI დიდმა (120—63 წ.), სასტიკი ომი აუტეხა რომაელებს და თავის ხელ ქვეშ მრავალი

წვრილ-წვრილი სამთავრო შეიერთა. 88 წელს კოლხი-
დაც მიტრიდატის ხელში გადავიდა. თვით კოლხიდე-
ლების თხოვნით, 84 წელს მან აქ მეფედ დანიშნა
ოლთაკი.

კოლხიდის დაკარგვის შემდეგ ფარნაჯომს დიდ-
ხანს აღარ უცოცხლია. 88 წელს „იბერიის“ ტახტზე
უკვე **არსოკ I-ელი** იჯდა. არსოკმა საქართველოს
საზღვრები გაამაგრა და არმაზის ქალაქს მეორე ზღუდე
შემოავლო. ამის მეფობაში რომის მთავარ-სარდლებმა
სულლამ და ლუკულომ რამდენჯერმე დაამარცხეს
მიტრიდატი (84 წ., 74 წ. და 72 წ.) და მისი მო-
კავშირე სიძე, სომხეთის მეფე, ტიგრანი (69 წ.). მაგ-
რამ მიტრიდატი მაინც არა ცხრებოდა. მან კვლავ
იწყა საომრად მზადება და რომაელების წინააღმდეგ
მეზობელ მეფეთაგან მთელი კავშირი შეადგინა. ამ კავ-
შირში უნდა შესულიყვნენ მეფეები სომხეთისა, კოლ-
ხიდისა, იბერიისა და ალბანიისა. მაგრამ ამასობაში
მცხეთა-არმაზის მეფე არსოკი გარდაიცვალა (66 წ.) და
მის ნაცვლად, კავშირში მონაწილეობის მიღება მის
მომდევნო მეფეს, არტაქსს, მოუხდა.

3. **მეფეები: არტაგი, ოროდი და ოლთაკი, და
პომპეი საქართველოში**. მიტრიდატის მზადებამ უქმად
არ ჩაიარა: პონტის არწივმა რომაელთა წინააღმდეგ
სულ მცირე ხნის განმავლობაში საკმაოდ ძლიერი კავ-
შირი შეადგინა. ამ კავშირს ეკუთვნოდენ: თვითონ
პონტის მეფე მიტრიდატი, მისი სიძე სომხეთის მეფე
ტიგრანი, კოლხიდის მეფე **ოლთაკი**, ალბანიის მეფე
ოროდი და იბერიის მეფე **არტაგი**. სამი უკანასკნელი,
როგორც ვიცით, საქართველოს სხვა და სხვა ნაწილის
მეფეები იყვნენ. სხვანაირად რომ ვთქვათ, 66 წლის
მახლობლად ქრ. წინ ქართველ ტომთა მიწა-წყალზე
სამი სამეფო არსებობდა: კოლხიდა, იბერია და
ალბანია.

რომის სენატმა აღმოსავლეთის ჯართა მთავარ-

სარდლად **პომპეი** დანიშნა, რომელმაც თავისი მოვალეობა საუცხოოდ შეასრულა. პირველად იგი საიდუმლო ზავით შეეკრა პართიის მეფეს და, რაკი ამ მხრით ზურგი გაიმავრა, 66 წლის გაზაფხულს სამოცი ათასი მხედრით პონტის საზღვრებში შემოვიდა. მიტრიდატი სასტიკად დამარცხდა და სამი მხლებლით-ლა მოასწრო კოლხიდისკენ გაქცევა. ამას შემდეგ პომპეი სომხეთის მეფის ტიგრანისკენ გაემართა. ტიგრანი მოწინებით გამოცხადდა რომის მთავარ-სარდალთან, ფებქვეშ ჩაუვარდა. სრული მორჩილების ნიშნად გვირგვინიც კი გადასცა და 8 მილიონ მანეთამდე ხარჯის გადახდა იტვირთა, ამასთანავე უარი სთქვა იმ ქვეყნებზე, რომელნიც ამას წინად დაემორჩილებია, სახელდობრ: ფინიკიასა, სირიასა, კაპადოკიასა და ქურთისტანზე. ამგვარად პომპეის ერთმა გამოლაშქრებამ პონტის სამეფო დაამხო და სომხეთი ისევ თავის კალაპოტში ჩააყენა.

რომის ლაშქარმა საზამთროდ (66 წ.) იბერიისა, სომხეთისა და ალბანიის საზღვრის მახლობლად დაიბანაკა, რომ მომავალ გაზაფხულს მიტრიდატის სხვა მოკავშირენიც დაემორჩილებინა. მაგრამ არც ამ მოკავშირეებს ეძინათ. როცა ალბანიის მეფემ ოროდმა პომპეის ჯარის დაბანაკება შეიტყო, მსწრაფლ 40,000 ლაშქარი შეჰყარა და მტერს მოულოდნელად თავს დაესხა. მაგრამ პომპეი არ დაიბნა: მთელი ლაშქარი მსწრაფლ ფებზე დააყენა, ოროდს ჯარი დაუმარცხა და აიძულა ზავი ეთხოვა, თანაც მოსთხოვა, რომს კავშირით შეეკვროდა.

65 წელს, გაზაფხულზე, პომპეის ძლევამოსილი ლაშქარი იბერიის დედა-ქალაქისკენ გამოემართა. იბერიის მეფეს არტაგს მტკიცედ გადაწყვეტილი ჰქონდა, მიტრიდატისათვის არ ელაღატნა; ამიტომ, როცა პომპეი არმაზ-ქალაქს მოუახლოვდა, არტაგმა მას თავი არ მოუხარა, მაგრამ, რადგან ამასთანავე საკმაოდ მომზა-

დებულები არ იყო და ომის იმედი არა ჰქონდა, სატახტო ქალაქი გასწირა, მტერს მიუტოვა, მთელის ლაშქრით მტკვრის მარცხენა ნაპირზე გადავიდა, ხიდი დასწვა და არაგვის ხეობას მიმართა. მაგრამ, როცა პომპეი წამოეწია, მეფემ ჯარი შეაჩერა და, როგორც რომაელი ისტორიკოსები გადმოგვცემენ, პომპეის „დიდი ბრძოლა“ აუტეხა. ამ ბრძოლაში 9,000 ქართველი დაიხოცა და 10,000-ზე მეტი მტერს ტყვედ ჩაუვარდა. ამის შემდეგ კი არტაგი იძულებული შეიქნა ზავი ეთხოვა და ერთგულობის ნიშნად პომპეის მძევლები და ძვირფასი ძღვენი მიართვა, სახელდობრ: ხალასი ოქროთი შექედილი ტახტი და მაგიდა.

იბერიიდან პომპეი მტკვრისა და ძირულა-ყვირილის ხეობით კოლხიდაში გადავიდა, სადაც მიტრიდატი ეგულებოდა, მაგრამ მიტრიდატმა შაფი-ზღვის ჩრდილოეთით მდებარე ბოსფორის სამეფოს მიმართა. კოლხიდაში ყოფნის დროს პომპეიმ, ოლთაკის ნაცვლად, მეფედ არისტარხი დააყენა. ამ მეფისაგან ჩვენს დრომდე ფულმაც კი მოაღწია ბერძნულის წარწერით: „კოლხიდის მეფის არისტარხისა“. კოლხიდაში პომპეის ამბავი მოუვიდა -- ალბანელებმა რომთან კავშირზე უარი განაცხადეს და აჯანყდნენ; და იგიც იძულებული გახდა, უკანვე გამობრუნებულიყო. დიდის გაჭიერებით გაიყვანა მტკვარში ქვეითი ჯარი და ზაფხულის პაპანებაში შარაქის ველს შეუდგა. რადგან ეს ველი უწყლოა, წინამძღოლის რჩევით, პომპეიმ 10,000 ტიკი წყალი ისაგზოა და ამგვარათ შემზადებული მტერს დაედევნა. მაგრამ მტერი არსად ჩნდა. მარტო ალაზხის მარცხენა ნაპირას შეხვდა ალბანიის დიდძალი ლაშქარი (60,000 ქვეითი და 12,000 ცხენოსანი), ოროდის ძმის კოზისის წინამძღოლობით. როცა ხელჩართული ომი დაიწყო, პომპეიმ კოზისი საკუთარი ხელით განგმირა, რის შემდეგაც ალბანელები ტყეში გაიფანტნენ. პომპეიმ ტყეს ცეცხლი წაუკიდა და ირგვ-

ლიე ჯარი შემოართყა. მაშინ ალბანელები დამორჩილდნ და პომპეისთან ხელშეკრულობა მოახდინეს,

ალბანიიდან პომპეი კასპის ზღვისკენ გაემგზავრა, მაგრამ, ეხლანდელ მულანს რომ მიუახლოვდა, აუარებელმა შხამიანმა გველმა აიძულა უკან გამობრუნებულიყო. ამას შემდეგ მან მცირე-სომხეთისაკენ გასწია, საიდანაც რომში დიდი ტრიუმფით დაბრუნდა. ტრიუმფის წინ დიდრონი ფიცრები მიჰქონდათ, რომლებზედაც წარწერილი იყო პომპეისგან დამარცხებულ მხართა და მეფეთა სახელები: პონტისა, სომხეთისა, ალბანიისა, იბერიისა, კოლხიდისა და სხვათა. აქვე მიჰყავდათ, სხვათა შორის, სომხის მეფის-წული მეუღლითურთ და ალბანიისა და იბერიის მძევლები.

ასე დათავდა პომპეის ბრძოლა კავკასიაში და მასთან ერთად (ს4 წ.) არტაგის მეფობაც დასრულდა. ამას შემდეგ დიდხანს აღარც მიტრიდატს უცხოვრია. ს3 წელს, სამოც და რვა წლის მოხუცმა თავი მოიწამლა, ხოლო, როცა საწამლაემა დროიანად ვერ იმოქმედა, ერთ თავის ჯარისკაცთაგანს მოეკლევინა.

პომპეის ლაშქრობის შემდეგ მთელი კავკასია და, კერძოდ, საქართველო დიდის ხნით **რომის კულტურულ გავლენას** დაემორჩილა. ამავე დროიდან რომაელებიც თანდათან გაეცვენნ ჩვენს ქვეყანას და ჩვენი ხალხის შესახებ ფრიად ძვირფასი საისტორიო ცნობები დაგვიტოვეს.

4. მეფეები: ფარნავაზ II, მირვან II და არსოკ II. არტაგის შემდეგ არმაზის ტახტი ბრატმანმა დაიჭირა, რომელსაც უცხოეთის მწერლები ფარნავაზს ეძახიან. ეს არის **ფარნავაზ მე-II**, რომელიც დაახლოებით ს4--32 წლებში მეფობდა. ამის დროს მიტრიდატის შვილი ფარნაკი შეეცადა თავისი მამის სამფლობელო აღედგინა: 48 წელს პომპეისა და იეზარს შორის ატეხილი მტრობით ისარგებლა და, სხვათა შორის, კოლხიდა და სომხეთიც ადვილად დაიმორჩილა.

მაგრამ, როცა ცეზარმა პომპეიზე გაიმარჯვა, მაშინვე ფარნაკის წინააღმდეგ გამოილაშქრა, ფარნაკი შეხვედრისთანავე დაამარცხა და პომპეის დაპყრობილი ქვეყნები ისევ რომის სახელმწიფოს დაუბრუნა. მართალია, 36 წელს ქრ. წინ, იბერიელები რომის წინააღმდეგ აჯანყდნ და მისი მეგობრობა უარჰყვეს, მაგრამ რომის სარდალმა პუბლიოს კანიდი კრასსმა ივინი დაამშვიდა და ფარნავაზ მე-II-ე აიძულა, კვლავ რომაელთა მეგობრობა ეკისრნა.

ფარნავაზის მეორე მოადგილის **არსოკ მე-II-ის** (22—1 წ. ქრ. წინ) დროს, სახელდობრ 15 წელს ქრ. წინ, იბერიაში კიდევ მოხდა აჯანყება, მაგრამ რომაელებმა ეს აჯანყებაც მალე ჩააქრეს, და ქართველებმა ისევ რომის მეგობრობა აირჩიეს.

ამგვარად, I-ელ საუკუნეში ქრ. წინ რომაელებმაც მტკიცედ ფეხი ჩასდგეს საქართველოს ორსავე ნაწილში: კოლხიდასა და იბერიაში, თუმცა საჭიროა შევნიშნოთ, რომ რომის უფლება ამ ორ მხარეში ერთი და იგივე არ იყო: კოლხიდაში ეს უფლება სრულს ბატონობამდე აღწევდა, იქ რომაელები მეფეებსაც კი ნიშნავდნ, ხოლო იბერიასთან. როგორც შემდეგ თავში დავინახავთ, მათ მხოლოდ „სამეგობრო კავშირი“ აერთებდათ.

კითხვები გასამეორებლად. რამ შეუწყო ხელი მცხეთის მხარეში სამეფოს დაარსებას? ვინ იყო პირველი მეფე „მცხეთას შინა“? ჩამოთვალეთ ფარნავაზ I-ელის ნამოღვაწევი. დაასახელეთ უმთავრესი ფაქტები საურმაგ I-ელისა და მირვან I-ელის ცხოვრებიდან. აღწერეთ პონტის მეფის მიტრიდატ დიდის მოქმედება ფარნავაზომისა და არსოკ I-ელის მეფობაში. აღნუსხეთ მოკლედ პომპეის ლაშქრის მოძრაობა მცირე აზიასა და ამიერ-კავკასიაში. რა შედეგი მოჰყვა პომპეის ლაშქრობას საქართველოს ცხოვრებაში? აღნიშნეთ უმთავრესი ამბები საქართველოს ცხოვრებიდან 64—1 წლებს შორის ქრ. წინ.

III

საქართველოს ცხოვრება და თავგადასავალი
1--3 საუკუნეში ქრ. უმედვ.

1. მეფეები: ადერკ, მიჰრდატ I-ლი და ფარს-მან I-ლი. როცა არმაზის მცფე არსოკ მე-II-რე გარდაიცვალა, სამეფო ტახტზე ადერკი ავიდა, რომლის ცხოვრებაც იმითაა შესანიშნავი, რომ მისი მეფობის პირველსავე წელს „იშვა უფალი ჩვენი იესო ქრისტე ბეთლემს ურისტანისასა“. ადერკიმ იმეფა 1--30 წელს ქრ. შემდეგ. ქართული წყაროები ამ მეფეს მიაწერს სიკვდილის წინ საქართველოს ორ სამეფოდ გაყოფას, მაგრამ, როგორც თანამედროვე რომაელი ისტორიკოსები მოწმობენ, სრულიად საქართველო იმ დროს უკვე კაი ხნიდან სამ სამეფოდ იყო განაწილებული: კოლხიდად, იბერიად და ალბანიად. რაც შეეხება საკუთრივ „იბერიას“, იქ არც ადერკის დროს და არც შემდეგ ამ პერიოდში არავითარი „ორ-მეფობა“ არ ყოფილა.

მე-30-ე წელს ქრ. შემდეგ იბერიის ტახტი დაიჭირა ადერკის შვილმა „ქართამმა“. რომელსაც უცხოეთის მწერლები „მიტრიდატს“ ანუ მიჰრდატს უწოდებენ. ეს არის **მიჰრტად I-ელი**, რომელმაც სულ ხუთიოდე წელს იმეფა (30—35 წ. ქრ. შემდეგ). ამ მეფის დროს იბერიის ცხოვრებაში ფრიად საინტერესო ისტორიული ხანა იწყება. რომის იმპერატორების კავშირით წათამამებული იბერიის მეფეები რამდენისამე ხნით მთელი სომხეთის ბრძანებლები ხდებიან და პართიის სამეფოსაც საქმეს უჭირვებენ. ამ საგნის შესახებ დიდად საინტერესო ცნობებს რომაელი მწერლები იძლევიან.

მას შემდეგ, რაც რომის რესპუბლიკა იმპერიად იქცა (30 წ. ქრ. წინ) და პართიის არშაკიდებმაც წინააზიაში უპირატესობა მოიპოვეს, ამ ორ ძლიერ სახელ-

მწიფოს შორის მცირე აზია და კავკასია სომხეთითურთ მუდმივი განხეთქილების საგნად და ბრძოლის ასპარეზად გადაიქცა. არშაკიდები ცდილობდნენ, სომხეთში თავისი დანასტია დაემყარებიათ; რომის იმპერატორები კიდევ თავის კანდიდატებს აგზავნიდნენ ამავე მხარეში. 34 წლის მახლობლად რომის იმპერატორმა, ტიბერიუსმა *), იბერიის მეფეს მიჰრდატს შემოუთვალა— სომხეთს შესეოდა და სამეფო ტახტიდან პართელი მეფის არტაბანის ძე არსაკი ჩამოეგდო. მიჰრდატმა იმპერატორის ბრძანება შეასრულა და სომხეთის ტახტზე არსაკის ნაცვლად თავისი შვილი მიტრიდატი გაამეფა; თვითონ კი იმავე წელს გარდაიცვალა და იბერიის ტახტი თავის მეორე შვილს **ფარსმან I-ელს** დაუტოვა.

ამგვარად 35 წლის მახლობლად ქრ. შემდეგ როგორც იბერიაში, ისე სომხეთში ერთისა და იმავე ქართველი სამეფო გვარეულობის წევრები გამეფდნენ. მოთმინებიდან გამოსულმა არტაბანმა (პართიის მეფემ) თავის მეორე შვილს ოროდს დიდძალი ლაშქარი მისცა და შურის საძიებლად სომხეთის ახალი მეფის მიტრიდატისა და ფარსმანის წინააღმდეგ გამოგზავნა. ფარსმანმა თავის ჯარს ალბანელები და სარმატები შეუერთა და ოროდი პირდაპირს ომში გამოიწვია. მაგრამ ოროდი დაქირავებულ ჯარს მოელოდა და ამიტომ ფარსმანს პირდაპირს ომში არ გაჰყვა. მაშინ ფარსმანმა პარტიზანულ ბრძოლას მიმართა: დღეს რომ პართელთა ბანაკს თავს დაესხმოდა, ხეალ საძოვარ ადგილებს ჩაიგდებდა ხელში და ყოველ ღონეს ხმარობდა მტერი მოთმინებიდან გამოეყვანა. მართლაც ამ ხერხმა გასჭრა და პართელებმა გადასწყვიტეს, ფარსმანის ჯარს პირდაპირ შებრძოლებოდნენ. დაიწყეს მზადება. აღმოსავლეთის ხალხთა ჩვეულებისამებრ, ოროდ-

*) ტიბერიუსი იმპერატორობდა 14—37 წ. ქრ. შემდეგ.

მა ტრაბახსა და თავის-ქებას მიმართა: მან თავის ჯარს არშაკიდების სახელი და მათი სამეფოს დიდებულობა მოაგონა, თანაც იბერიელების „მოჯამაგირეთა“ (სარმატების) სიმდაბლეს დასცინოდა. ამავე დროს ფარსმანი თავის ჯარს შემდეგის სიტყვებით ამხნევებდა: „ჩვენ არასოდეს პართელების ხელში არა ვყოფილვართ! ამიტომ, რაც უფრო მამაცად ვიბრძობებით, მით უმეტეს სახელს მოვიპოვებთ გამარჯვებით; ხოლო, თუ მტერს ზურგს ვუჩვენებთ, სირცხვილი და დაღუპვა არ აგვცდება! შეხედეთ აქ ამ ჩვენს შრისხანე რაზმებს და იქ, ოქრო-ვერცხლით მოკმაზულს, პართელთა ლაშქარს: აქ ვაჟკაცებია, იქ კი—დავლაო!“ ბრძოლა ისრის სროლით დაიწყო, მაგრამ ქართველების მოკავშირე სარმატებმა მალე ისარს თავი ანებეს და მტერზე პირდაპირ ხმლით იერიში მიიტანეს. იბერიელ-აღბანელებიც მათ მიჰყვნენ. შეიქნა ჩვეულებრივი შეხლა-შეტაკება და უკან-დახევა. ამ დროს ოროდი თვითონ ჩაერია ლაშქარში და გამხნევება დაუწყო. ფარსმანიც ამ წუთს უცდიდა: იცნო თუ არა ოროდი, მედგრად ცხენი ზედ მიაგდო და შუბით მუზარადი გაუზვრიტა; მაგრამ მეორედ მოქნევა ვეღარ მოასწრო, რადგან გაანჩხლებულმა მერანმა შორს გაიტაცა. ხოლო ოროდი საკუთარმა რაზმებმა დაჰფარეს. უეცრად ხმა გაერცელდა: „ოროდი მოჰკლესო“ და პართელებმა პირი იბრუნეს.—ამას შემდეგ არტაბან-მეფე კიდევ შეეცადა, სომხეთი ხელში ჩაეგდო, მაგრამ ვერაფერი გააწყო, რადგან იბერიელებს რომაელები ჰქომავობდნენ.

ამასობაში რომის იმპერატორი ტიბერიუსი გარდაიცვალა და მისი ტახტი გაიოს კალიგულამ დაიჭირა (37—41 წ.). უკანასკნელმა ფარსმანის ძმას მიტრიდატს რაღაც ორგულობა შეამჩნია, რომში დაიბარა და ბორკილი დაადო, ხოლო მცირე სომხეთი ვიღაც კოტიოსს მისცა. ეს მოხდა 39 წელს ქრ. შემდეგ. მალე კალიგულა შეთქმულობის მსხვერპლი შეიქნა და

იმპერატორის ტახტი ბიძა-მისმა კლავდიოსმა დაიკავა (41—54 წ.). ამან მიტრიდატი გაათავისუფლა და ურჩია, ფარსმანის დახმარებით კვლავ სომხეთის ტახტი დაეჭირა. მართლაც ამ დროს პართიაში არეულობა იყო და, ამის გამო, თავის ძმისა და კეისრის დახმარებით, მიტრიდატმა სომხეთის ტახტი ადვილად დაიბრუნა. მაგრამ თავისი სისასტიკით ქვეშევრდომებს მალე თავი მოაბეზრა და სომხეთში არეულობა გამოიწვია. ამით ისარგებლა მისმა ძმისწულმა (ფარსმანის ძემ) რადამისტმა, რომელიც იმავე დროს მიტრიდატის სიძეც იყო (ცოლად მისი ქალი ზენობია ჰყავდა), თავისი მამის, ფარსმანის, ჩაგონებითა და დახმარებით მიტრიდატი ტახტიდან ჩამოაგდო და სომხეთში გამეფდა.

რადამისტმა სომხეთში 52 წლამდე იმეფა, მაგრამ თავისი სისასტიკით ამანაც თავი შეიძულა სომხებს, რომელთაც მის წინააღმდეგ შეთქმულობა მოახდინეს, ტახტიდან ჩამოაგდეს და განდევნეს. *) რადამისტი ამას შემდეგ კიდევ შეეცადა, სომხეთის ტახტი დაებრუნებია, მაგრამ 55 წლის დამღვეს პართელებმა სომხეთი დაიპყრეს და რადამისტიც იძულებული გახდა, თავისი განზრახვა მიეტოვებია. ოთხი წლის შემდეგ (59 წ.) იგი თავისი მამის მსხვერპლი შეიქნა. ამას შემდეგ ფარსმან I-ელმა კიდევ ათიოდე წელს იმეფა და 70 წლის მახლობლად იბერიის ტახტი თავის მეორე შვილს, „აზოროს“ ანუ როგორც მცხეთის ქვის

*) ამ გაქცევის დროს რადამისტს მისი ორსული ცოლი ზენობიაც თან გაჰყვა; მაგრამ, როცა ტყვიელების გამო ცხენოსნობა ვეღარ შესძლო, ქმარსა სთხოვა, მტრის ხელში ცოცხალს ნუ ჩამაგდებო; ამ დროს რადამისტი არაქის ნაპირას იყო; მან საკუთარის ხელით საყვარელ ცოლს გულში ხანჯალი დასცა და მისი გვაში მდინარეში გადააგდო, რომელმაც იგი ნაპირზე გაიტანა. ზენობიას ქრილობა სასიკვდილო არ ყოფილიყო; იგი სოფლის მწყემსებმა მოასულიერეს, მოარჩინეს და შემდეგ სომხეთის ახალ მეფეს წარუდგინეს.—ამას მოგვითხრობს რომაელი ისტორიკოსი.

ბერძნული წარწერა უწოდებს, **მიტრიდატ მე-II-ეს** გადასცა.

ამგვარად, 35—70 წლებს შორის იბერიის ტახტს ფარსმან I-ელი განაგებდა. ეს ის დრო იყო, როდესაც ქრისტეს მოციქულები მთელს რომის იმპერიასა და, განსაკუთრებით, წინა აზიას მოედვენ და წარმართობით სულშეხუთულ კაცობრიობას ახალი მოძღვრება უქადაგეს. აი, სწორედ ამ დროს (50 წლის მახლობლად) ჩვენს მეზობლად მდებარე პონტსა და კაპადოკიაში პეტრე-მოციქული შემოვიდა საქადაგებლად, ხოლო მისმა ძმამ **ანდრია პირველწოდებულმა** კოლხიდა და აფხაზეთი ანუ დასავლეთის საქართველო მოიარა. ამ დროს ტრაპიზონიდან დაწყებული ბიჭვინთამდე შავი ზღვით თავისუფალი მიმოსვლა სწარმოებდა. ამ ზღვის პირად მდებარეობდა შემდეგი ქალაქები: **ტრაპიზონი**, **ფაზისი** ანუ ფოთი. ცხუმი ანუ დიოსკურია, **ბიჭვინთა** და სხვანი. ანდრია-მოციქული შემოვიდა ტრაპიზონით და ყველა ზემო ჩამოთვლილი ქალაქი ინახულა. საეკლესიო გარდამოცემით, ამ მგზავრობაში ანდრიას თან ახლდნენ **სვიმონ კანანელი** და **მატათა**, რომელთაგანაც პირველი დიდ-სებასტოპოლსა (=დიოსკურია=სუზუმი) და ნიკოფსიაში დარჩა, ხოლო მეორე სვანეთში გადავიდა, —ამავე დროს სომხეთსა, იბერიასა და ალბანიაში მოციქულმა **ბართლომემ** იქადაგა.

2. მეფეები: მიჰრდატ II, ამზასპ I და ფარსმან II. მეფის ფარსმან I-ლის გარდაცვალების შემდეგ, 79 წლიდან 96 წლამდე, რომის ტახტი ზედი-ზედ შემდეგს სამს იმპერატორს ეკირა: ვესპასიანეს (70—79), ტიტუსა (79—81) და დომიციანეს (81—96 წ.). ამათ დროს იბერიაში მეფობდა ფარსმანის ძე **მიჰრდატ მე-II-ე**, რომელსაც აღნიშნული იმპერატორები დიდის პატივისცემით ეპყრობოდნენ და მეგობრობის ნიშნად მცხეთის მიდამოებში ციხეც კი აუშენეს. ამას მოწმობს

იმ დროიდან დღემდე შენახული ქვა ბერძნულის წარწერით, რომელიც ქართულად ასე ითარგმნება:

„იმპერატორმა, კეისარმა **ვესპასიანემ**, ავგუსტოსმა, დიდმა მღვდელმთავარმა, ტრიბუნის უფლებით მეშვიდეჯერ შემოსილმა, მეთოთხმეტეჯერ ტრიუმფატორმა, ექვსჯერ კონსულმა და მეშვიდეჯერ არჩეულმა, სამშობლოს მამამ და ცენზორმა და იმპერატორმა **ტიტე** კეისარმა, ძემ ავგუსტოსისამ, ტრიბუნის უფლებით მეხუთეჯერ შემოსილმა და ცენზორმა; და **დომიციანე** კეისარმა, ძემ ავგუსტოსისამ, მეოთხეჯერ კონსულად არჩეულმა — **იბერთა მეფეს მიტრიდატს**, მეფის ფარასმანისა და იამაზიდის ძეს, **კეისრისა და რომაელების ხალხის მეგობარს**, აღუშენეს ციხე“ *).

ამგვარად ჩვენი წელთ-აღრიცხვის პირველი საუკუნის მეორე ნახევარში რომის ხალხსა და იბერიას შორის არსებული ურთიერთობა **მეგობრულის კავშირით** გამოიხატებოდა. შემდეგი მეფეების, **ამზასპ I-ლისა** და **ფარსმან მე-II-ის**, დროს ამ მეგობრულმა განწყობილებამ კიდევ უფრო იმატა და იბერიას მთელს წინა აზიაში დიდი ძალა და მნიშვნელობა შესძინა. ამ მხრით განსაკუთრებით ფარსმან მე-II-ის მეფობაა შესანიშნავი.

ფარსმან მე-II-ე რომის იმპერატორის ადრიანეს (117—138 წ.) თანამედროვე იყო და მისი მეფობაც დაახლოვებით იმავე წლებს ეკუთვნის (სახელდობრ, 119—140 წ. ქრ. შემდეგ). ქართული წყაროები მას „ფარსმან—ქველს“ უწოდებს და რომაელი მწერლებიც მოწმობენ, რომ აგი მართლაც წარჩინებული ვაჟკაცი ყოფილა. „ადრიანე იმპერატორიო, — ამბობენ იგინი, — არც ერთ მეფეს იმდენ საჩუქარს არ უგზავნიდა, რამდენსაც იბერთა მეფეს ფარასმანს, რომელსაც,

* ამ ქვის წარწერა 75 წელს შეეხება. აღნიშნული ქვა მცხეთის მახლობლად იპოვნეს 1867 წელს.

სხვა დიდებულ საჩუქართა შორის, სპილო და 500-კაციანი სამეფო ამაღა გაუგზავნაო“.

იმპერატორების ამგვარ განწყობილებას ფარსმან მე-II-ც კარგად ჰხედავდა და ყოველ ღონეს ხმარობდა, მათი გულის მოსაგებად, პართიის სამეფო და სომხეთი (სადაც იმ დროს უკვე პართელი არშაკიდები მეფობდნენ) შეევიწროებინა. ამ განზრახვით მან საიდუმლოდ ალანებთან ანუ მასაგეტებთან (რომელნიც დიდი-კავკასის ჩრდილოეთით ცხოვრობდნენ) მოლაპარაკება გამართა, წააქეზა ივინი, პართების სახელმწიფოს შესეოდნენ, და ამ მიზნით დარიალის ხეობით თავის სამფლობელოზე გზა მისცათ. ალანებმა მთელი სომხეთი და მიდია (სპარსეთის ნაწილი) შეარყიეს და მხოლოდ მაშინ გამობრუნდნენ უკან, როცა პართიის მეფემ ვოლოგეზ მე-II-მ მათი სარდლები დიდის ქრთამით მოისყიდა. როცა პართებმა ფარსმანის საიდუმლო შეიტყეს, ამ საქმის გარჩევა რომის იმპერატორთან გადაიტანეს. ამავე დროს ფარსმანმა „წარჩინებული“ ქართველები შეჰყარა და თავისი მეუღლითურთ რომს გაემგზავრა. იქ იმპერატორისა და სენატის წინაშე ისეთის წარმატებით დაიცვა თავი, რომ იმპერატორმა, მეგობრობის ნიშნად, სამფლობელოც კი გაუფართოვა (ვგონებთ, კოლხიდის ზოგიერთი ოლქის გადაცემით) და პირადად მას და მის მეუღლეს არაჩვეულებრივი პატივი მიაგონებადართო კაპიტოლიის ტაძარში მსხვერპლი შეეწირათ და ფარსმანის ცხენიანი ქანდაკება მარსის მინდორზე დაადგმევინა. აქვე აღრიანემ დიდის სიამოვნებით ინახულა თვით ფარსმანისა, მისი ვაჟისა და „იბერიელი აზნაურების“ სამხედრო ვარჯიშობა. ეს მოხდა 138 წელს*). ორი წლის შემდეგ ფარსმან-ქველიც გარდაიცვალა.

*) ამგვარად მე-II საუკუნის პირველ ნახევარში, როგორც ვხედავთ, ჩვენს ხალხში უკვე თავი უჩენია აზნაურთა წოდებას.

3. საქართველო, რომი და სპარსეთი 140 წლიდან მესამე საუკუნის დასასრულამდე ქრ. შემდეგ. ფარსმან-ქველის შემდეგ არმაზის ტახტზე მესამე საუკუნის დამლევამდე ათი მეფე გამოიკვალა. *) მათ შორის ჩვენს ყურადღებას ყველაზე მეტად **რეე-მართალი** იქცევს (182—190 წ.) თავისი სარწმუნოებრივი რეფორმით. უუძველესი დროიდან ზოგიერთ ქართველ ტომში (მაგალითად, ალბანელებში) ადამიანის მსხვერპლად შეწირვა იყო დარჩენილი. სამსხვერპლოდ გამზადებულ პირს ერთს წელს ასუქებდენ, შემდეგ მთავარის ტახარში შეჰყავდათ, სადაც მთავარ-ქურუმში „საღეთო ლახვრით“ გულს გაუფმირავდა. როცა მსხვერპლი მიწაზე დავარდებოდა, ქურუმები მისი დაცემის კვალობაზე წინასწარმეტყველებას იწყებდენ, რასაც ხალხი დიდი მოწიწებით ისმენდა. შემდეგ მსხვერპლი განსაკუთრებულ ადგილას მიჰქონდათ, სადაც მლოცველები მის გვამს ფეხით შეეხებოდენ—გავიწმინდებითო—და დაიშლებოდენ. როგორც „ქართლის ცხოვრება“ გადმოგვცემს, რეე-მეფეს ეს სამარცხვინო ჩვეულება აუკრძალავს, რის გამოც მას ზედმეტ სახელად „მართალი“ დარქმევია. მატთანე იმასაც დასძენს, რომ რეეი ასე მოიქცა, რადგან ქრისტიანობას იცნობდაო. ჩანს, იმ დროს ჩვენში ამ ახალ მოძღვრებას უკვე ფეხი მოუკიდებია, თუ კი მის საკეთილო გავლენას თვით მმართველ წრეებშიაც ასეთი ნაყოფი გამოუღია.

რაც შეეხება ჩვენი ქვეყნის საერთაშორისო მდგომარეობას, ე. ი. მის დამოკიდებულებას მეზობელ სახელმწიფოებთან მესამე საუკუნის დასასრულამდე, ამ მხრივ საქართველოს ცხოვრებაში არსებითი ცვლილება არა მომხდარა რა: როგორც წინად, ისე ახლაც ქარ-

*) აი მათი სახელები: როკ (140—146), ლადამ (146), ფარსმან III (146—164), აზხას II (164—182), რეე-მართალი (182—190), ვაჩე (190—208), ბაკურ I (208—216), მიჰრდატ III (216—224), ასფაგურ (224—265), ლევ (265—300 წ.).

თველ ერს რომაელთა მეგობრობით ზურგი ჰქონდა გამაგრებული სპარსელების წინააღმდეგ. ეს მდგომარეობა უცვლელი დარჩა 226 წლის შემდეგაც, როცა სპარსეთში არშაკიდების ადგილი საკმაოდ ძლიერმა სასანიანთ დინასტიამ დაიჭირა. მართალია, მეორე სასანიან მეფის შაბურ I-ელის დროს (238—272 წ.), როცა ქართლ-კახეთს ასთავური განაგებდა (224—265 წ.), სპარსეთმა კვლავ დაიჭირა ჩვენს მეზობლად მდებარე სომხეთი (252 წ.); მართალია, 260 წელს, შაბურმა მოტყუებით ხელში ჩაიგდო თვით რომის იმპერატორი ვალერიანე და შეეცადა იბერია და ალბანია თავის მხარეზე გადაეყვანა; მაგრამ იბერიელებმა და ალბანელებმა შაბურის წერილიც კი უკან გააბრუნეს, სამაგიეროდ რომაელ სარდლებს მისწერეს: მზად ვართ დაგეხმაროთ და იმპერატორი ტყვეობიდან დაგახსნევენოთო. იბერიელებსა და ალბანელებს ამ შემთხვევაში თავრო-სკვითებიც მხარს უჭერდნ.

ამასობაში გარდაიცვალა მეფე ასთავური (265 წ.) და მცხეთ-არმაზის ტახტი დაიჭირა ლევ-მეფემ, რომელმაც იმეფა დაახლოვებით მესამე საუკუნის დასასრულამდე. ამის დროს რომისა და სპარსეთის განწყობილება შემდეგ მდგომარეობაში იყო: 282 წელს რომის იმპერატორმა **კარმა** (282—284 წ.) სომხეთი და შუამდინარე კვლავ რომს დაუბრუნა და, კერძოდ, სომხეთში წინანდელი პოლიტიკური წყობილება აღადგინა. კარის შემდეგ რომის ტახტი დიოკლეთიანე იმპერატორმა დაიკავა (284 - 305) წ.), რომლის დროსაც მისმა თანამმართველმა კეისარმა გალერიუსმა სპარსეთის მეფე ნარსე სასანიანი სასტიკად დაამარცხა და 298 წელს მესოპოტამიის (შუამდინარის) ქალაქ **ნიზიბინში** ხელშეკრულება დაუწერა. ამ ხელშეკრულობის ძალით რომის იმპერიის აღმოსავლეთის საზღვრად მდ. ტიგრი დაინიშნა, სავაჭრო ქალაქად თვით ნიზიბინი, ხოლო **იბერია რომის სავსსალოდ** გამოცხადდა:

ქართველი მეფეები ვალდებული გახდნენ „სამეფო ღირსების ნიშნები რომის იმპერატორებისაგან მიეღოთ“.

ამგვარად საქრისტიანო წელთაღრიცხვის მესამე საუკუნის დამლევს, ნიზიბინის ხელშეკრულობის ძალით, იბერიის რომაელთა სამეგობრო კავშირი ბატონობად იქცა: იბერიის მეფეებს რომის იმპერატორებმა დაუწყეს დანიშნვა. ამგვარივე მდგომარეობა დასავლეთ საქართველოში, როგორც ვიცით, პომპეის აქეთ არსებობდა. სწორედ ამ წესის ძალით რომის იმპერატორმა ანტონინ პიუსმა (138—161 წ.) ლაზებს მეფედ დაუნიშნა „პაკორი“ ანუ ბაკური. იბერიის მეფეების მსგავსად, ლაზთა (ქანთა) მეფეებიც სამეფო ნიშნებს რომის იმპერატორისაგან იღებდნენ. ეს ნიშნები იყო: თეთრი წამოსასხამი (ქლამიდა), თეთრი ხალათი (ტუნიკა), ფეხსაცმელი, მარგალიტებით შემკული სარტყელი და რომაული გვირგვინი.

კითხვები გასამეორებლად. ვინ იჯდა არმაზის ტახტზე, როცა მაცხოვარი დაიბადა? რამდენ სამეფოდ იყო გაყოფილი ამ დროს და შემდეგშიც მთელი საქართველო? რით არის შესანიშნავი მიჰრდატ I-ელის მეფობა? გადმოეცით მოკლედ ფარსმან I-ელისა და მისი შვილის რადამისტის თავგადასავალი. ვის დროს და რომელმა მოციქულებმა იქადაგეს საქართველოში?

როგორი იყო რომისა და იბერიის ურთიერთობა მიჰრდატ II-ისა და ფარსმან II ქველის დროს? რომელ დროს ეკუთვნის პირველი ცნობა საქართველოში „აზნაურობის შესახებ“?

რა რეფორმა მიეწერება რევ-მართალს? როგორი განწყობილება არსებობდა რომსა, სპარსეთსა და საქართველოს შორის რევის შემდეგ მესამე საუკუნის დამლევამდე? რა მნიშვნელობა ჰქონდა ნიზიბინის ხელშეკრულობას საქართველოს ცხოვრებაში?

IV

სოციალ-პოლიტიკური წყობილება.

1. **სამეფო, ტომი, თემი და გვარი.** როგორც ვნახეთ, ქართველების მიწა-წყალზე, მათი ისტორიული ცხოვრების მეორე პერიოდში, **სამი სამეფო** აღმოცენ-

და: იბერია, კოლხიდა და ალბანია. თვითოეული სამეფო **მრავალი ტომისაგან** შედგებოდა, რომელთა რიცხვი, მაგალითად, ალბანიაში 21-მდე აღიოდა. ყოველი ტომი, თავის მხრივ, კიდევ წვრილ-წვრილ საზოგადოებრივ ნაწილებად იყო დაყოფილი; სახელდობრ, **თემებად** და თემები—**გვარებად**. გვარს სხვანაირად „სახლს“ ეძახოდნენ. გვარზედ უფრო პატარა სოციალ-ეკონომიურ (საზოგადოებრივს და სამეურნეო) ერთეულს მაშინდელი საქართველო არ იცნობდა.

გვარი ანუ სახელი წარმოადგენდა, ერთის ჩამომავლობით, საერთო საკუთრებითა და წარმოება-განაწილების საერთო წესით შეკავშირებულს, ძირითადად საზოგადოებრივს ჯგუფს. სამოსახლო, სახნავ-სათესი, საბალახო, სანადირო, სათევზაო ადგილები, მდინეები, ჯოგი და თითქმის ყოველი მოძრავი ქონება მთელი გვარის საკუთრებას წარმოადგენდა. სხვანაირად რომ ვთქვათ, ქონება მაშინდელ ქართველებს საერთო-გვაროვნული ჰქონდათ და კერძო საკუთრებას (იარაღისა და ტანისამოსის გარდა) არ იცნობდნენ. საერთო-გვაროვნული იყო აგრეთვე წარმოებისა და განაწილების წესიც: ამ საქმის მომწესრიგებლად ითვლებოდა მთელი გვარის უუხუცესი მამაკაცი, რომელსაც **მამასახლისი** ერქვა. მთელს თემში ერთი რომელიმე უძლიერესი ვვარი დანაჩენ გვარებს ხელმძღვანელობას უწევდა და ამ გვარის მამასახლისი იმავე დროს **თემის მამასახლისადაც** ირიცხებოდა. მის ხელში იყო ისეთი საქმეები, რომლებიც მთელ თემს შეეხებოდა. ფარნავაზ I-ელის შემდეგ თემის მამასახლისების მეთვალყურედ, როგორც ჩანს, **ერისთავები** დაუყენებიათ. ერისთავები სამხედრო და სამოქალაქო უფლებებით იყვნენ შემოსილი და, რამოდენადმე, უძველესი დროის „ტომის მამასახლისთა“ ადგილი უნდა დაეჭიროსთ. ამათ გარდა ყოველ სამეფოში იყო თითო ისეთი გავლენიანი გვარი, რომლიდანაც **მეფეს** ირჩევდნენ.

ამგვარად: სამეფო, ტომი, თემი და გვარი; მეფე, ერისთავი, თემის მამასიხლისი დი გვარის მამასახლისი, —აი რა ელემენტებისაგან შედგებოდა ჩვენი ხალხის პოლიტიკურ-საზოგადოებრივი სხეული და მართველობა მისი ისტორიის მეორე პერიოდში.

2. გვართა სხვა-და-სხვაობა. მეორე პერიოდის პირველ ნახევარში გვარი ანუ სახელი ყოველ სამეფოში ოთხნაირი იყო: სამეფო, სასულიერო, სამეტყვის-მონო და თავისუფალი.

ა) **სამეფო სახლი.** სამეფო სახლად ის გვარი ითვლებოდა, რომლიდანაც მეფეები გამოდიოდნენ. საქრისტიანო წელთაღრიცხვის I საუკუნის პირველ მეოთხედამდე, ბერძენ ისტორიკოსთა მოწმობით, საქართველოში მეფედ სამეფო გვარის უუხუცესს წევრს და წინანდელი მეფის უახლოეს ნათესავს ირჩევდნენ. მეფე იმავე დროს თავისი გვარის მამასახლისიც იყო. შემდეგში კი ეს წესი თანდათან შეიცვალა და მეფედ პირდაპირ მეფის შვილი დგებოდა, თუნდაც თავისი გვარის უუხუცესი წევრიც არ ყოფილიყო. სხვანაირად რომ ვთქვათ, ამ პერიოდის მეორე ნახევარში საქართველოს ტახტის მემკვიდრეობა პირდაპირს ხაზზე მოეწყო *). — მეფე იყო უუმაღლესი **მბრძანებელი**, რაც იმ დროს კანონმდებელსაც ნიშნავდა, **მსაჯული** და **მხედართ-მთავარი**. ომში ხშირად თვითონაც უბრალო მხედარივით იბრძოდა. მაგრამ საკუთრივ ომისა და მართლ-მსაჯულობისათვის მეფეს თანაშემწეც ჰყავდა. რომელსაც მეფის შემდეგ მთელ სახელმწიფოში პირველი ადგილი ეკირა. იგი ითვლებოდა მეფის მეორე პირად, იმავე სამეფო „სახლის“ წევრთაგან ირჩეოდა, მშვიდობიანობის დროს მეფეს სამართლის წარმოებაში ეხმარებოდა და ომის დროს ლაშქარს წინამძღოლობ-

*) კოლხიდაში კი ზოგჯერ ეს წესიც არა სრულდებოდა, რადგან იქ ხშირად რომაელები ნიშნავდნენ მეფეებს.

და.—ზოგიერთი ტომი თითქმის დამოუკიდებელი იყო მეფეზე, და ამ შემთხვევაში მთელ ტომს სათემო ან საგვარო მამასახლისთა კრებული ანუ საბჭო განაგებდა. სვანეთში, მაგალითად, ამგვარი საბჭო 300 წევრისაგან შესდგებოდა. ეს საბჭო განაგებდა მთელი სვანეთის საშინაო საქმეებს და მის ურთიერთობას გარეშე მეზობლებთან.

ბ) **სასულიერო ანუ სამღვდლო გვარები.** ჩვენი ისტორიის მეორე პერიოდში ქართველი სამღვდლოება ორგვარი იყო: მნათობთა-მსახური და ცეცხლის-მსახური, რადგან, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, სარწმუნოებაც უმთავრესად ორგვარი იყო. პირველს ეკუთვნოდნენ „მემარგენი“, ე. ი. ვარსკვლავთმრიცხველნი, ხოლო მეორეს „მოგვები“. ერთსაც და მეორესაც ხალხი „ხუცებს“ უწოდებდა. ხუცების თანამდებობა მემკვიდრეობით რამოდენსამე გვარს ანუ „სახლს“ ჰქონდა მითვისებული. საკუთრივ სარწმუნოებრივ სამსახურს გარდა, რაზედაც შემდეგს თავში გვექნება საუბარი, მაშინდელი სამღვდლოება სახელმწიფო სამსახურსაც ასრულებდა; სახელდობრ, მოვალე იყო მეზობელ ერებთან კეთილგანწყობილებაზე ეზრუნა და ზავისა და ხელშეკრულობის მოწყობაში მონაწილეობა მიეღო.

როგორც სამეფო, ისე სამღვდლო გვართა რიცხვი საქართველოში ძლიერ ცოტა იყო.

გ) **მეფის მონები, ანუ „მდაბიო ხალხი“.** ცოტა იყო, აგრეთვე, მეფის მონათა გვარებიც. ეს გვარები შეადგენდნენ სამეფო „სახლის“ საკუთრებას, მის მიწაზე ცხოვრობდნენ და მეფის საგვარეულოს შრომით ემსახურებოდნენ. მართალია, ეს ჯგუფი „მონებად“ იწოდებოდა, მაგრამ არავის უფლება არა ჰქონდა, რომელიმე მათგანი გაეყიდა, გაეცა ან გაეცვალა იმ მამულის განშორებით, რომელზედაც ეს მონები ცხოვრობდნენ; არც მცირე რამ დანაშაულისათვის შეიძლებოდა მათი სიკვდილით დასჯა და სხვ.—როგორც უცხოეთის

მწერლები მოწმობენ, ასეთი „მონები“ ალბანიაში სამღვდლოებასაც ჰყოლია.

დ) **თავისუფალი ერი.** ქართველი ერის ყველაზე უმრავლეს ნაწილს „თავისუფალი გვარები“ შეადგენდნენ, რომელნიც მშვიდობიანობის დროს შინ მუშაობდნენ, ომის დროს კი იარაღს ისხამდნენ და მტერს ებრძოდნენ. საქართველოს ისტორიის მეორე პერიოდში, თითქმის მე-II-ე საუკუნემდე ქრ. შემდეგ, თავისუფალ გვართა შორის სოციალური თანასწორობა სუფევდა. მე-II-ე საუკუნიდან კი ზოგიერთმა დიდმა (რიცხვმრავალმა) და შეძლებულმა გვარმა თან და თან სამეფოს მართველობაში მეტი ძალა და გავლენა მოიპოვა; სამსახურით დაწინაურდა და, სუსტ გვარებთან შედარებით, ერის ცხოვრებაში თვალსაჩინო ადგილი დაიჭირა. ასე წარმოადგა „დიდი“ და „მცირე“, „წარჩინებული“ და „უჩინო“ გვარები“. დიდისა და წარჩინებული გვარის წევრებს „გვაროვანი“ ანუ „ახნაური“ დაერქვათ, ხოლო მცირესა და უჩინო გვარის წევრებს—„უახნო“ ანუ „უგვარო“ ეწოდათ, რადგან სიტყვა „ახნი“ ქართულში სპარსულიდან შემოსულა და ნიშნავს „გვარს“. შემდეგს პერიოდში ამ უთანასწორობამ უფრო იმატა და ნამდვილს ბატონყმობას მოუშადა ნიადაგი.

ჰ. სახელმწიფო ხარჯი და ლაშქრობის წესი.

მას შემდეგ, რაც აზომა და თარნავაზმა თავის სამეფოს შესაფერი წეს-რიგი მისცეს, ყოველი გვარი, თემი და ტომი ვალდებული გახდა სახელმწიფოსათვის განსაზღვრული სამსახური ეწია. ეს სამსახური ორგვარი იყო: **ხარჯი** და **სამხედრო ბეგარა**. ხარჯს ადგილობრივ ერისთავები ჰკრეფდნენ, ერთ ნაწილს თვითონ იტოვებდნენ, მეორეს მეფის ხაზინაში გზავნიდნენ. ამის მიხედვით სახელმწიფო ხარჯიც ორგვარი იყო: სამეფო და საერისთავო.

მეორე ვალდებულება, რომელსაც ხალხი სახელმწიფოს სასარგებლოდ ეწეოდა, იყო სამხედრო ბეგარა.

აქ პირველად უნდა შევნიშნოთ, რომ იმ დროს, რომელსაც ჩვენ ვეხებით, საქართველოში სამუდამო რევოლუციური ჯარი არ არსებობდა; არც ისეთი წოდება მოიპოვებოდა. რომელსაც მარტო სალაშქრო საქმე სდებოდა ბეგრად. არამედ ერთი და იგივე უდიდესი ნაწილი ჩვენის ერისა, სახელდობრ მეოთხე ჯგუფი (ანუ თავისუფალი გვარები) მშვიდობიანობის დროს მიწას მუშაობდა და საზოგადოდ მეურნეობდა, ხოლო მტრის შემოსევის დროს იარაღს იხმამდა და საომრად გადიოდა. სხვანაირად რომ ვთქვათ, არ არსებობდა მხედრობა, არამედ თვითონ **ერი** იქცეოდა მხედრობად, როცა საჭიროება მოითხოვდა. ამიტომაც ძველად ქართულს ენაზედ ჯარი და „ერი“ ერთმანეთს უდრიდა. აქედან ჯარის უფროსებსაც **ერისთავები** ერქვათ. ამ ერისთავებს გამოჰყავდათ „ერი“ თავისი საერისთაოდან, ხოლო მთელი სამეფოს ლაშქრის მთავარსარდლობა მეფის მეორე პირს ეკუთვნოდა, რომელსაც, როგორც ზემოთ ვნახეთ, იმავე სამეფო გვარეულობიდან ირჩევდენ.

მაშინდელი ქართველების **საჭურველს** შეადგენდა: მშვილდ-ისარი, ფარი (ხისა ტყავადაკრული ან ლითონისა), შუბი, სატევარი და მახვილი (ხმალი). თავზე ომის დროს იხურავდენ მუზარადს, ხოლო ტანზედ იცვამდენ ჯაგშანს. ომში ქართველები სალაშქრო სიმღერით გადიოდენ.

გაჩნდებოდა საიდანმე თუ არა მტერი, ერი იმ წუთსვე მზადებას იწყებდა: ცოლშვილსა და მსხვილფეხ საქონელს მიუდგომელი ადგილისაკენ გახიზნავდენ, მტრის შემოსავალ გზას ქვებითა და ხეებით ჩახერგავდენ, რომ მტრის ჯარისთვის შემოსვლა გაეძნელებიათ. ბრძოლა ზოგჯერ „ბუმბერაზობით“ ანუ ფალაენების შეჯახებით იწყებოდა; ზოგჯერ კი ქართველ ჯარს პირდაპირი იერიში მიჰქონდა მტრის ბანაკზე; ზოგჯერაც პარტიზანული თავდასხმა (თარეშობა)

იკოდნენ. ომში ქართველები გადიოდნენ როგორც ცხენით, ისე ქვევითად. ჩვეულებრივ ქვევითი ჯარი უფრო მეტი იყო ხოლმე ცხენოსანზე.

თუ, ვინცობაა, მტერი სახიზნავ ადგილებამდე მიაწევდა, და ქართველებს თავის გადარჩენის იმედი გადაუწყდებოდათ, ზოგჯერ ქართველი ქალები გასაოცარს თავგანწირულობას იჩენდნენ: რომ მტერს ტყვედ არ ჩავარდნოდნენ ხელში, ჯერ თავის შვილებს ისროდნენ უფსკრულისკენ და მერე თვითონაც თან მიჰყვებოდნენ.

ასეთი იყო ლაშქრობის წესი.

4. მეზობელ სახელმწიფოებთან განწყობილება: ზავი, კავშირი და ვასსალობა. ომის გათავების შემდეგ, ჩვეულებრივ, **ზავის** ანუ მშვიდობიანობის შესახებ იწყებოდა მოლაპარაკება, რომელშიაც დიდ მონაწილეობას იღებდა სამღვდელოება. ზავის ჩამოგდების დროს, ზოგჯერ, მოწინააღმდეგეები რამე პირობას ანუ „ხელშეკრულობას“ სდებდნენ. ხელშეკრულობა ასე ხდებოდა: ორივე მხრიდან გამოდიოდნენ მთავარ-სარდლები ანუ მეფეები; მათ თან სასულიერო პირიც გამოყვებოდა. როცა მეფეები ერთმანეთს მიუახლოვდებოდნენ, სასულიერო პირი მათს ცერებს შეაერთებდა და მაგრად (ძუით) შეუკრავდა; როცა ცერებში სისხლი შედგებოდა, იგივე პირი ცერებს ოდნავ უჩხვლევდა, რის შემდეგაც მეფეები ერთმანეთს სისხლს ამოსწოვდნენ ცერებიდან. ეს წესი ითვლებოდა ყოველი პირობის დამამტკიცებელ საბუთად და მისი დამარღვეველი მხარე პირდაპირ ღმერთთან იყო პასუხისმგებელი.

ხან და ხან მეზობელი სახელმწიფოები დროებით ერთდებოდნენ რაიმე საზოგადო მიზნით, მაგალითად, საერთო ძლიერი მტრის დასამარცხებლად. ასეთს დროებითს ერთობას ეწოდებოდა კოალიცია სნუ **კავშირი**. სწორედ ამგვარი კავშირი გაიმართა, როგორც

ვიციტ, რომაელების წინააღმდეგ, მიტრიდატ დიდის თაოსნობით 1-ელ საუკუნეში ქრ. წინ. ამ კავშირში მონაწილეობას იღებდენ: პონტისა, სომხეთისა, ალბანიისა, იბერიისა და კოლხიდის მეფეები. უფრო ხშირად კი იბერიელები და ალბანელები ერთდებოდენ ხოლმე საზოგადო მტრის წინააღმდეგ. კავშირის წევრნი უმეტეს შემთხვევაში სწორუფლებიანი სახელმწიფოები იყვნენ: იურიდიულად მათ შორის არავითარი უთანასწორობა არ არსებობდა; ამიტომ მათს კავშირსაც „სამეგობრო კავშირი“ ეწოდებოდა, თუმცა ცხოვრებაში, ფაქტიურად, ეს სამეგობრო კავშირი ხან და ხან „ბატონყმობად“ იქცეოდა ხოლმე. უუძლიერესი მხარე თან და თან მეტს გავლენას პოულობდა სუსტი მეგობრის შინაურ საქმეებში და მაშინ „კავშირი“ ეგრეთ წოდებულ „ვასსალობად“ იქცეოდა. ამის საუცხოვო მაგალითს იბერიისა და რომი ურთიერთობა წარმოადგენს.

როგორც ვიციტ, 65 წლიდან ქრ. წინ მესამე საუკუნის ბოლო წლებამდე ქრ. შემდეგ (ნიზიბინის ხელშეკრულებამდე 298 წ.) რომსა და იბერიას შორის მხოლოდ „სამეგობრო კავშირი“ არსებობდა: რომის იმპერატორები იბერიის მეფეებს „რომის ერის მეგობარს“ ეძახდნენ. ნიზიბინის ხელშეკრულებით კი ეს მეგობრობა უფროს-უმცროსობად, ბატონ-ყმობად ანუ ვასსალობად გადაიქცა: იბერიის მეფეები ვალდებული გახდნენ სამეფო ნიშნები რომის იმპერატორებისაგან მიეღოთ: რომის იმპერატორებმა მოიპოვეს უფლება იბერიის მეფეთა დამტკიცებისა. ამგვარივე განწყობილება უკვე დიდი ხანია არსებობდა კოლხიდასა და რომს შორის. როგორც კოლხიდის, ისე იბერიის მეფეები ვალდებული იყვნენ, რომისათვის ჯარი ეძლიათ, როცა საჭიროება მოითხოვდა, რომაელთა ლაშქრისათვის საზრდო მიეწოდებიათ და იმპერიის ჩრდილო-აღმოსავლეთის საზღვრები გა-

რეშე მტერთა შემოსევისაგან დაეცვათ. ამით განისაზღვრებოდა კოლხიდისა და იბერიის ვასალური დამოკიდებულება რომის იმპერიაზე. მეფეთა დანიშვნის ან დამტკიცების გარდა, იმპერატორები ამ ქვეყნების შინაურს საქმეებში არ ერეოდნენ. ამგვარმა ურთიერთობამ შემდეგს პერიოდშიაც დიდხანს გასტანა, რაზედაც თავის დროს გვექნება საუბარი.

კითხვები გასამეორებლად. რამდენ სამფოდ იყო გაციოფილი ქართველების მიწა-წყალი? თვითოეული სამეფო რა და რა ნაწილებისაგან შედგებოდა? რამდენგვარი იყო „მამასახლისი“? ვინ იყვნენ „ერისთავები“? რა უფლება ჰქონდა „მეფეს“?

რამდენნაირი იყო „გვარი“? რა წესით იჭერდნენ მეფეები ტახტს? როგორი გამგეობა იყო სვანეთში?—რას წარმოადგენდა სამღვდლო გვარი? რას წარმოადგენდა „მეფის მონათა გვარი“ ანუ „მდაბიო ხალხი“?—ვის ეწოდებოდა „თავისუფალი ერი“? როდის იჩინა ამ უკანასკნელში თავი „ახნაურობამ“? რას ნიშნავს ეს სიტყვა და როგორ წარმოდგა საქართველოში ეს წოდება?

რამდენგვარი იყო სახელმწიფო ხარჯი? როგორის წესით იკვებებოდა იგი?—ასწერეთ ლაშქრობის წესი ძველ საქართველოში. ჩამოთვალეთ მაშინდელი საჭურველი

როგორი იყო ზავი და ხელშეკრულობა ძველ საქართველოში? რას ეძახოდნენ „სამეგობრო კავშირს“? რას წარმოადგენდა „ვასსალობა“? უჩვენეთ ამათი მაგალითები რომისა და საქართველოს ურთიერთობათა ისტორიიდან.

V

კულტურული ვითარება.

1. მეურნეობა, დაბები და ციხე-ქალაქები.

ქართველების მეურნეობა ამ პერიოდში და დიდხანს მას შემდეგაც უმთავრესად **შოვნით-ნატურალური იყო**. მეურნეობის უმთავრეს დარგს ალბანიაში **მეჯოგეობა** შეადგენდა, იბერიაში—**მიწის-მუშაობა**, კოლხიდაში—**ზოგან მიწის-მუშაობა**, ზოგანაც **სელის-ქსოვა** და **სამთა-მადნო წარმოება**. ალბანიაში ბუნება

მევენახობასაც უწყობდა ხელს (როგორც დღეს კახეთში), მაგრამ იქ ვაზი უფრო ველურად და მოუფლელად იზრდებოდა, ვინემ კაცის ხელის მზრუნველობის ქვეშ: ხუთ წელიწადში ერთხელაც არ გაისხვლოდა, თუმცა მოსავალი საუცხოვო იცოდა. ალბანიის ტყეებში გარეული ყურძენიც ბლომად მოიპოვებოდა. ამას გარდა, თითქმის ყველა ქართველი ტომი მისდევდა **ნადირობა-მეთევზეობას** და **მეფუტკრეობას**.

მთელი იბერია „დაბებითა“ და ციხე-ქალაქებით იყო დაფარული. მაშინდელი „დაბა“ იმასვე ნიშნავდა, რასაც ახლა „სოფელს“ ვეძახით, დასახლებულს და შემუშავებულ ადგილს, წინააღმდეგ დაუსახლებელის და შეუმუშავებელი ადგილისა, რომელსაც ქართულად „უ-დაბნო“ ეწოდება. დაბები უგალავნო (კედელშემოუვლებელი) იყო და უმთავრესად ვაკე-დაბლობებში და ხეობებში შენდებოდა, **ქალაქი** კი უსათუოდ ციხეგალავნიანი იყო და ჩვეულებრივ ისეთს ადგილებში შენდებოდა, რომ ერთის ან ორი მხრით საკმაოდ მაღალი ბუნებრივი სიმაგრე (მთა ან კლდე) ჰქონოდა. ამგვარს ადგილებში იყო, მაგალითად, გამაგრებული იბერიის ქალაქები: **არმაზი** და **წიწამური**. არმაზ-ქალაქის შუაგული „შიდა-ციხედ“ იწოდებოდა, რადგან საკუთარი კედელი ჰქონდა შემოვლებული, სადაც მეფის სასახლე და უმთავრესი შენობები იყო. საზოგადოდ, იბერიის ქალაქებში შენობებს ქვისას აგებდნენ და ზემოდანაც კრამიტით ხურავდნენ. ბლომად მოიპოვებოდა ქალაქებში ლაშაზად მოკირწყლული მოედნები და ბაზრები, სადაც ხალხი იკრიბებოდა ან **აღებ-მიცემობა** სწარმოებდა,

აღებმიცემობის მხრივ განსაკუთრებით კოლხიდის ქალაქები იყო ცნობილი. აქ მეტად საინტერესო ადგილს წარმოადგენდა ცხუმი ანუ **დიოსკურია**, სადაც 70-მდე სხვა და სხვა ხალხი იყრიდა თავს სავაჭრო მიზნით. კოლხიდაში სხვა ქალაქებიც იყო: **ბიკვინთა**

ანუ პიტეუსი, ფაზისი ანუ ფოთი, „კიტაისი“ ანუ ქუთაისი და სხვანი. აღებ-მიცემობის გარდა, ფოთი ცნობილი იყო როგორც მიუდგომელი სიმაგრე, სამხედრო პორტი. მას სამი მხრით წყალი იფარავდა (შავი ზღვა, რიონი და პალიასტომის ტბა), თანაც გარს მაღალი კედელი ჰქონდა შემოვლებული, რომელსაც ირგვლივ სამი წყება ღრმათხრილი მისდევდა. 13^ე წლის მახლობლად ქრ. შემდეგ ამ ციხის კედლებზე საომარი მანქანები დადგეს და მცველად 400 რჩეული ჯარისკაცი ჩააყენეს.

ამ პერიოდის დამლევს ქალაქები ალბანიაშიაც მოიპოვებოდა, როგორც მაგალითად: თელაბა, ხაბა-ლა, თიანა, თილბისი და სხვანი, რომელნიც ძლიერ მოგვაგონებენ ჩვენი დროის ქალაქების და დაბების (თელავი, ქაბალი, თიანეთი, თფილისი) სახელებს; მაგრამ აღნიშნულ პერიოდში ეს ქალაქები გაცილებით უფრო აღმოსავლეთისაკენ მდებარეობდა (თითქმის კასპის ზღვის მახლობლად), ვინემ დღევანდელი თელავი, თფილისი და თიანეთი მდებარეობს. ჩანს, როცა ქართველ-ალბანელებს შემდეგს პერიოდში თავისი წინანდელი მიწა-წყალი დაუტოვებიათ და ეხლანდელ თფილისის გუბერნიაში გადმოსახლებულან, ნაცნობი გეოგრაფიული სახელები თან წამოუღიათ და ახალ მიწა-წყალზე გაშენებულ დაბა-ქალაქებისათვის გადმოუციათ.

2. გზები და მისვლა-მოსვლა. საქართველოს სხვა და სხვა კუთხეებს შორის მისვლა-მოსვლა და საქონლის გადაზიდვა წყლითა და ხმელეთის გზით წარმოებდა. უმთავრეს გზას მტკვარი და რიონი წარმოადგენდა. ამავე გზით უცხო ქვეყნის საქონელიც შემოჰქონდათ ჩვენს ქვეყანაში და ჩვენი ქვეყნიდან გაჰქონდათ უცხოეთში. უუძველესი დროიდან ინდოეთის საქონელი ჯერ ოქსუს-იაქსარტით (სირდარია და ამუ-დარია) გადმოჰქონდათ კასპის ზღვამდე, შემდეგ

კასპის ზღვით და მტკვრით სურამამდე, მერე საურმე გზით ძირულა-ყვირილის შესართავამდე, სადაც საქონლის საწყობი ციხე **შორაპანი** (სარაპანი) იღვა *), ბოლოს მდ. ყვირილითა და რიონით შავ ზღვამდე, საიდანაც ევროპაში გაჰქონდათ **). აი სწორედ ამ დიდ საერთაშორისო გზაზე იყო სამი საყურადღებო პუნქტი: არმაზ-ქალაქი, ზემო-დასახელებული შორაპანი და ფაზისი ანუ ფოთი. მეორე საერთაშორისო გზა იმავე არმაზზე გადიოდა, მხოლოდ სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ. იგი შემოდებოდა სომხითიდან (მდინ. დებედის ხეობით და მტკვრით) და მიემართებოდა არაგვის ხეობით დარიალის ხეობისაკენ. აქ გზა ჭიშკრითა და ციხით იყო გამაგრებული. რომეელ ისტორიკოსთა მოწმობით, ეს ჭიშკარი რკინის სალტა-შემორტყმულის უზარ-მაზარი ძელებისაგან იყო შეკრული და ციხესთან ერთად, რომელსაც **კუმანია** რქმევია, ჩვენს ქვეყანას ჩრდილოეთის ველური ხალხებისაგან იფარავდა.

მისვლა-მოსვლა და გადაზიდვა, როგორც ჩანს, ურმით, ცხენითა და ნაგებით წარმოებდა.

3. კერძო ცხოვრება, ზნეობა და სწავლა-განათლება. როგორც წინა თავში შევნიშნეთ, საქაროველოს ძველი ისტორია სოციალ-ეკონომიურად „გვარზე“ უმცირეს ჯგუფს არ იცნობდა; მაგრამ, ცხადია, ეს იმას არ ნიშნავს, ვითომც იმ დროს ქართველებში არავითარი „ოჯახი“ არ ყოფილიყო: ოჯახი, როგორც ზნეობრივ-ბიოლოგიური კავშირი, მაშინაც არსებობდა, მაგრამ სოციალ-უფლებრივის მხრით იგი მხოლოდ გვარის განუყრელ ნაწილს შეადგენდა. ოჯახებს შეეძ-

*) ბერძნის მწერალთა მოწმობით, შორაპანი იმდენად ვრცელი სიმაგრე იყო, რომ მთელი ქალაქის მცხოვრებთ დაიტევდა.

**) რიონის პირად მისვლა-მოსვლა ხმელეთითაც წარმოებდა, რისთვისაც ამ მდინარეზე 120-მდე ხიდი იყო გამართული.

ლოთ, რასაკვირველია, ცალკე ბინებშიაც ეცხოვრათ, მაგრამ იურიდიულ-ეკონომიურად იგინი მაინც გვართან იყვნენ მტკიცედ შეკავშირებულნი და გვარის გარეშე სოციალური შრომა და უფლებრივი არსებობა არ შეეძლოთ.

უფრო ხშირად რამდენიმე ოჯახი ერთ ჰერს ქვეშ ცხოვრობდა. საცხოვრებელ ბინებს იბერიაში უმთავრესად აგურისა და ხისას აშენებდენ, როგორც უცხოელები მოწმობენ, ლამაზად და ხუროთ-მოძღვრების მოთხოვნილებათა თანახმად. კოლხიდაში კი ხის სახლი უფრო ხშირი იყო, ალაგ-ალაგ (ქაობიან დაბლობებში) მაღალ ბოძებზე შედგმულს წნელის ფაცხებსაც შეხედებოდათ. ხის სახლები ორ-ორ-სართულიანი იცოდნენ: ქვედა სართულში ჯალაბობა ცხოვრობდა, ზედაში ხილს და სანოვაგეს ინახავდენ. — მარტივი იყო ქართველების **ტანსაცმელიც**: იბერიელ-ალბანელები თავზე პატარა ნაბდის ქუდებს იხურავდენ, ტანზე გრძელ-სახელოებიანი კაბა (ჩოხა) ეცვათ და ფეხზე თბილ ფეხსაცმელს ატარებდენ. კოლხიდაში უფრო სელის-ქსოვილის ტანსაცმელი იყო გავრცელებული. სელის მსხვილი ძაფისაგან კოლხიდელები საომარს „თოჯჯავმანსაც“ კი იკეთებდენ, რომელიც ჯაჭვით პერანგის მაგიერობას ეწეოდა.

რადგან „გვაროვნულ“ წყობილებაში გვარის უფროსად ჩვეულებრივ უუხუცესი მამა-კაცი დგებოდა, ამიტომ ძველ საქართველოში მოხუცებულებს დიდი პატივით ეპყრობოდნენ. საზოგადოდ **უფროსთადმი პატივისცემა** მაშინდელ ქართველებში ფრიად გავრცელებული სათნოება იყო. — გვარის წევრები სისხლის ნათესაობით იყვნენ ერთმანეთთან შეკავშირებულნი და ამიტომ თვითოეული გვარი-შვილის შეურაცყოფა მთელი გვარის შეურაცყოფა იყო, აგრეთვე მთელი გვარის სახელი ან შეურაცყოფა თვითოეული მისი წევრის სახელად ან შეურაცყოფად ითვლებოდა. გვარის ყოველი წევრი მოვალე იყო თა-

ვისი მოგვარის სიკოცხლე და ღირსება დაეცვა, შეუ-
რაცხმყოფელისაგან შური ეძიებია, „სისხლი აელო“. აქედან წარმოდგა „სისხლის აღება“ ანუ საგვარეუ-
ლო შურის ძიება, რომელიც დღემდეც კი დარჩენი-
ლია ჩვენს მთიელებში. — მართალია, გვარის წევრები
ერთმენეთის ნათესაებად ითვლებოდნენ, მაგრამ ეს არ
უშლიდა გვარის რომელსამე წევრს, იმავე გვარის წევ-
რი შეერთო. **ქორწინება** მხოლოდ მშობელ-შვილებსა
და და-ძმათ შორის ყოფილა აკრძალული; ბიძაშვი-
ლებს შორის ქორწინება კი იშვიათს მოვლენას არ
შეადგენდა. მაგალითად, რადამისტს ცოლად ჰყავდა
თავისი ბიძაშვილი ზენობია, მიტრადატის ქალი. ასეთი
იყო ქართველების ზნეობა.

რაც შეეხება ქართველ ტომთა **გონებრივ მდგო-
მარეობას**, ჩვენ ვიცით რომ წერა-კითხვა მათ შორის
უკვე მეფობის დაარსებამდე იყო ცნობილი. ფარნავაზ
I-ელმა მხოლოდ ხელი შეუწყო ქართული „მწიგნობ-
რობის“ განვითარებასა და გავრცელებას. მაშინდელი
ქართული ანბანი იყო „ხუცური“ (ასო-მთავრული),
და, როგორც სახელი გვიჩვენებს, უმთავრესად სამღვ-
დელოებაში ყოფილა გავრცელებული. ამიტომ უნდა
ვიფიქროთ, რომ ამ მწიგნობრობის შინაარსაც უმთავ-
რესად სარწმუნოებრივი ხასიათისა იქნებოდა. მეცდომა
იქნება ვიფიქროთ, ვითომც გონებრივად ყველა ქარ-
თველი ტომი ერთს დონეზე მდგარიყოს. პირიქით,
აღბანელები პირველ საუკუნეშიაც კი ქრ. შემდეგ
მეტად ჩამორჩენილს ტომებს წარმოადგენდნენ: მაგალი-
თად, ასზე ზევით თვლაც კი არ იცოდნენ. საექვოა,
ამგვარს ხალხში მწიგნობრობა ყოფილიყოს გავრცე-
ლებული. კოლხიდაში უფრო ბერძნული წერა-კითხვა
იყო მიღებული, რამაც მესამე პერიოდშიაც კარგა
დიღხანს გასტანა. ამგვარად, ნაციონალური „მწიგნო-
ბრობა“ ქართველთა შორის მეორე პერიოდში მარტო
იბერიის ტომებს მოეპოვებოდათ. სამწუხაროდ, იმ მწიგ-

ნობრობის არც ერთს ნაშთს (თხზულებას) ჩვენს დრომდე არ მოუწევია.

4. სარწმუნოება. როგორც ვიცით, ქართველობის უუძველესი სარწმუნოება **მნათობთა თაყვანისცემა** იყო. რომელსაც სპარსთა ბატონობის დროს **არმაზისა და ცეცხლის თაყვანისცემა** ამოუდგა გვერდში. მნათობთა თაყვანისცემა არც ამ პერიოდში შემწყდარა. ბერძნის ისტორიკოსთა მოწმობით ქართველები კვლავ განაგრძობდნენ **ცისა, მზისა, მთვარისა და დედამიწის** თაყვანისცემას. მთვარეს, როგორც მეჯოგე ხალხი, ალბანელი ტომები უფრო მეტ პატივსაცემდნენ. მთვარის სახელობაზე მათ იბერიის საზღვარზე ტაძარიც კი ჰქონდათ აგებული, სადაც რევ-მართლის დრომდე ადამიანის მსხვერპლად წირვა წარმოებდა.

არმაზის ქალაქში ირანულ ღმერთს არმაზსაც საკუთარი ტაძარი ჰქონდა აშენებული, რომელიც უსახურავო შენობას წარმოადგენდა, სადაც შუაგულში **საცეცხლე** იდგა და მუდამ ცეცხლი ენთო. ყოველ დღე შედიოდნენ „მოგვები“ ამ ტაძარში და მთელი საათობით ცეცხლის წინ საიდუმლო საგალობლებს გალობდნენ; თანაც ცდილობდნენ, ცეცხლს მათი სუნთქვა არ მიჰკარებოდა, რათა მისი სიწმინდე არ შეეღალახა; ამიტომ პირისახეზე ნიკაპამდე, გალობის დროს, მუდამ პირბადე ჰქონდათ ჩამოფარებული. ცეცხლს მსხვერპლსაც სწირავდნენ. აირჩევდნენ რომელსამე წმინდა ადგილს, უმეტესად მალლობებს, სადაც ადამიანის ფეხი იშვიათად მოხვდებოდა. მიიყვანდნენ სამსხვერპლო ცხოველს (ზვარაკს), ანთებული ცეცხლის შორი-ახლოს დაჰკლავდნენ, გაატყავებდნენ და გამოშვიგნავდნენ. მოგვი აიღებდა ზვარაკის კუჭის ქონს; ზედ ზეთს დაასხამდა და ცეცხლს უკიდებდა; დანარჩენ ხორცს კი ნაჭრებად დასჭრიდა და იქ დამსწრეებს ურიგებდა. ასეთი იყო მსხვერპლის წირვა.

ერთი საინტერესო ტაძარი მესხების მხარეშიაც იყო აშენებული კოლხიდისა და სომხეთის საზღვრებზე. ამ ტაძარს **ქადაგიც** ჰყავდა და ერთ ღროს სიმდიდრით იყო განთქმული, მაგრამ შემდეგში ეს სიმდიდრე თან და თან ხელიდან გამოეცალა.

ფოთის (ფაზისის) მახლობლად, ბერძნის მოახალშენეებს **ომის ღმერთის** სახელობაზედაც ჰქონდათ ტაძარი აგებული, რაც საბუთს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ მიმდინარე პერიოდში კოლხიდელი ქართველები ბერძნულ-რომაულ კულტსაც უნდა გასცნობოდნენ.

ძველ ქართველებს სწამდათ **საიქიო ცხოვრება**; სწამდათ, რომ ადამიანს სიკვდილის შემდეგაც იგეთივე მოთხოვნებიანი აქვს, როგორც სააქაო ცხოვრებაში. ამიტომ მიცვალებულს როცა მარხავდნენ, თან ჩაატანდნენ სამკაულებს, იარაღს, ქურჭელს, ფულებსა და სხვას.

განვლილ პერიოდში ეს ჩვეულება განსაკუთრებით მტკიცედ აღბანიაში იყო დაცული, იბერიასა და კოლხიდაში კი, როგორც ჩანს, ამ ძველ ჩვეულებასთან ერთად, სპარსელების გავლენით, მიცვალებულთა დაუმარხაობაც შემოულიათ: კოლხიდაში მიცვალებულებს ხარის ტყავში ახვევდნენ და მაღალ ხეებზე ჰკიდებდნენ.

ასეთი იყო ჩვენი წინაპრების წარმართული სარწმუნოება მათი ისტორიის მეორე პერიოდში. როგორც ვიცით, იმავე პერიოდის მეორე ნახევარში, მოციქულების დროიდან, ჩვენი ქვეყანა **ქრისტიანობასაც** თან და თან გაეცნო. ამ ახალმა მოძღვრებამ საკმაოდ მოიპოვა მიმდევარნი ქართველთა შორის, თუმცა ოფიციალურად ვერაფერს ჰბედავდა, ახალი სარწმუნოება აღეარებია. ყველა კი გრძნობდა, რომ ძველმა სარწმუნოებამ თავისი დრო მოსჭამა და ახალი მოძღვრებისათვის უნდა დაეთმო ადგილი, მაგრამ ეს მხოლოდ მესამე პერიოდში მოხდა. მეორე პერიოდის

დამღევს კი, როცა საქართველო რომის იმპერიის სა-
ვასალოდ გამოაცხადეს (298 წელს), ამას აზრადაც კი
ვერავინ წარმოიდგენდა, რადგან სწორედ იმ დროს
რომის ტახტს ქრისტიანობის მღევნელი დიოკლეტეანე
განაგებდა. მაგრამ, როცა რომის ტახტზე ქრისტიანო-
ბის მფარველი იმპერატორები ავიდნენ და ახალი მო-
ძღვრება სახელმწიფო სარწმუნოებად გამოაცხადეს,
რომზე დამოკიდებულ სომხეთსა და იბერიაშიაც იგივე
სარწმუნოება ნებადართულ და სავალდებულო მოძ-
ღვრებად იქცა. ამგვარად, მეორე პერიოდის დასა-
სრულს შემზადებულმა პოლიტიკურმა ვითარებამ სა-
ქართველოში ნიადაგი მოუშადა ახალი სარწმუნოების
გამარჯვებას მესამე პერიოდში, რამაც კიდევ უფრო
გაამწვავა რომისა და სპარსეთის ურთიერთობა, და
ჩვენი ქვეყანა, სომხეთთან ერთად, მათის პოლიტიკუ-
რისა და სარწმუნოებრივი განხეთქილების სარბიელად
გახდა. ასე დამზადდა ჩვენი ისტორიის შემდეგი პე-
რიოდი ანუ **საშუალო ისტორია**.

—

კითხვები გასამეორებლად. ჩამოთვალეთ მეურნეობის
უმთავრესი დარგები ძველი საქართველოს სხვა და სხვა ნაწილ-
ში.—რას ეძახოდნენ „დაბას“? რას წარმოადგენდა ქალაქი? და-
სახელეთ (და ქარტაზედაც უჩვენეთ) მაშინდელი ქალაქები კოლ-
ხიდასა და იბერიაში. რა ვიცი ალბანიის ქალაქების შესახებ
და როგორი დასკვნის გამოტანა შეიძლება ამ ცნობებიდან?

დასახელეთ საქართველოს უმთავრესი საერთაშორისო
გზები. რით წარმოებდა მიმოსვლა და ტვირთის გადაზიდვა?

როგორი ურთიერთობა იყო „ოჯახსა“ და „გვარს“ შო-
რის? ასწერეთ ძველი ქართველების საცხოვრებელი ბინები და
ტანსაცმელი.

რაზედ იყო დამყარებული უფროსთაღმეო ღრმა პატივის-
ცემა? რაში მდგომარეობდა „სისხლის აღება“? როგორ ესმოდათ
ნათესაობა ძველი დროის ქართველებს?

როგორი იყო ქართველ ტომთა გონებრივი მდგომარეობა აღნიშნულ პერიოდში?

რა და რა ელემენტებისაგან შედგებოდა ქართველების წარმართობა განვლილს პერიოდში? რა აზრისა იყვნენ ძველი ქართველები საიქიო ცხოვრებაზე.

რა ადგილი დაიჭირა ქრისტიანობამ ამ სარწმუნოებათა შორის და როგორს ვითარებას მოუშადა ნიადაგი შემდეგის პერიოდისათვის?

დ ა მ ა ტ ე გ ა:

I. უმთავრესი თარიღები და ფაქტები.

ა) უუძველესი ისტორიიდან:

- 2000 წელს ქრ. წინ—მიტანების ბრძოლა ბაბილონელებთან.
1430 „ „ —მიტანების მეფე ტუშრატა ნინევიას იპყრობს.
1296 „ „ —ხეთასარისა და რამსეს II-ის ხელშეკრულება.
1100 „ „ —ნაირი, მესხები და კოლხები პირველად მარცხდებიან ასურეთთან ბრძოლაში.
857 „ „ —სალმანასარ II იპყრობს ურართუს ძველ სატახტო ქალაქს არზაშუქს.
837 „ „ —იგივე მეფე ტაბალის ქვეყანას შემოესევა.
742 „ „ —ურართუს მეფე სარდური II შუამდინარეში ასურეთის მეფეს ებრძვის.
714 „ „ —ტაბალი და ურართუ ასურეთის წინააღმდეგ კავშირს შეადგენენ; მაგრამ ასურეთის მეფე სარგონი ურართუს სატახტო ქალაქს ტუსპას იჭერს, რის გამოც ურართუს მეფე რუსა I თავს იკლავს.
710—705 „ „ —კაპადოკიასა და ნაირ-ურართუს ნახევრადველური ინდო-გერმანელი ტომები შემოესევინან.

ბ. ძველი ისტორიიდან:

- 330 წელს ქრ. წინ—ქართველები სპარსეთისაგან თავისუფლდებიან და მცხეთის მხარეში სამეფოს იარსებენ.
65 „ „ —პომპეი საქართველოში.

- 35 წელს ქრ. შემდეგ — იბერიის მეფე მიქრდატ I თავის შვილს მიტრიდატს სომხეთში ამეფებს; ხოლო მისი მეორე შვილი ფარსმან I იბერიის ტახტს იჭერს.
- 138 „ „ — იბერიის მეფე ფარსმან II რომში ადრია-ნე იმპერატორისაგან დიდს პატივს იღებს.
- 298 „ „ — ნიზიბინის ხელშეკრულებით იბერია რომის სავასსალო ხდება.

II არაზ-მცხეთის მიწები:

1.	აზო	330—272 წ.	ქრ.	წინ.
	ფარნავაზ I	272—206	„	„
	საურმაგ I	206—162	„	„
	მირვან I	162—120	„	„
	ფარნაჯომ.	120—88	„	„
	არსოკ	88—66	„	„
	არტაგ	66—64	„	„
	ფარნავაზ II	64—32	„	„
	მირვან II	32—22	„	„
10.	არიკ	22—1	„	„
	ადერკი	1—30	წ. ქრ.	შემდეგ.
	მიქრდატ I	30—35	„	„
	ფარსმან I	35—70	„	„
	მიქრდატ II	70—96	„	„
	ამზასპ I	96—116	„	„
	ფარსმან II	116—140	„	„
	როკ	140—146	„	„
	ლადამ	146—	„	„
	ფარსმან III	146—164	„	„
20.	ამზასპ II	164—182	„	„
	რეე-მართალი	182—190	„	„
	ვანე	190—208	„	„
	ბაკურ I	208—216	„	„
	მიქრდატ III	216—224	„	„
	ასფაგურ	224—265	„	„
26.	ლევ	265—300	„	„

ს ა რ ჩ ე ვ ი.

წინასიტყვაობა

გვერდი 3

შ ე ს ა ვ ა ლ ი:

I. წინასწარი ცნობები: 1. ქართული ენა.
 2. ქართველები. 3. საქართველო. 4. საქართველოს
 ისტორია. 5. საქართველოს ისტორიის ნაწილები.
 —კითხვები გასამეორებლად 6—9

II. საქართველოს ისტორიის წყაროები:

1. ნივთიერი ნაშთები. 2. ზეპირ - სიტყვაობა.
 3. მწერლობა: ქართული და არა-ქართული.—კითხვე-
 ბი გასამეორებლად 9—17

უშქველესი ისტორია:

I. პერიოდის განსაზღვრა და ქართველ-
 ბის მიწა-წყალი ამ პერიოდში.—კითხვები გასა-
 მეორებლად —18

II. ქართველები ქალღუსა და შუამდინა-
 რეში: 1. ქართველების პირვანდელი სამშობლო.
 2. ქართველები შუამდინარეში; მიტანების სახელ-
 მწიფო. 3. მაშინდელი კულტურა და სარწმუნოე-
 ბა.—კითხვები გასამეორებლად „ 18—22

III. დასავლეთის ქართველები მე-14—8
 საუკუნეში ქრ. წინ: 1. ხეობები. 2. მუსკები ანუ
 მესხები. 3. კასკები ანუ კოლხები. 4. ტაბალნი
 ანუ ტუბალნი.—კითხვები გასამეორებლად „ 22—28

IV. აღმოსავლეთის ქართველები მე-11
 —7 საუკუნეში ქრ. წინ: 1. ნაირი. 2. ურართუ.

—კითხვები გასამეორებლად. გვ. 28—33

V. ქართველი ტომები მე-6—4 საუკუნეში ქრ. წინ: 1. ქართველ ტომთა ბინადრობა ამ ხანაში. 2. პოლიტიკური ვითარება. 3. კულტურა.

—კითხვები გასამეორებლად. „ 33—39

ძველი ისტორია:

I. პერიოდის განსაზღვრა, ქართველ ტომთა ბინადრობა და მეზობლები ამ პერიოდში:

1. პერიოდის განსაზღვრა. 2. მაშინდელი საქართველოს გეოგრაფია: ზღვები, მთები და მდინარეები. 3. ჰავა და ბუნების სიმდიდრე. 4. საქართველოს ნაწილები და მცხოვრებლები. 5. მეზობელი ქვეყნები და სახელმწიფოები.—კითხვები გასამეორებლად.

„ 40—47

II. საქართველოს ცხოვრება და თავგადასავალი მე-4—1 საუკუნეში ქრ. წინ: 1. მცხეთის სამეფოს დაარსება. 2. აზო, ფარნავაზ და მათი უახლოესი მემკვიდრეები: საურმაგ I, მირვან I. ფარნაჯომ და არსოკ I-ელი. 3. მეფეები: არტაგი, ოროდი და ოლთაკი, და პომპეი საქართველოში. 4. მეფეები: ფარნავაზ II. მირვან II, არსოკ II.—კითხვები გასამეორებლად

„ 47—56

III. საქართველოს ცხოვრება და თავგადასავალი 1—3 საუკუნეში ქრ. შემდეგ: 1. მეფეები: ადერკ, მიჰრდატ I და ფარსმან I-ელი. 2. მეფეები: მიჰრდატ II, ამზასპ I და ფარსმან II. 3. საქართველო და სპარსეთი 140 წლიდან მესამე საუკუნის დასასრულამდე.—კითხვები გასამეორებლად.

„ 56—65

IV. სოციალ-პოლიტიკური წყობილება: 1. სამეფო, ტომი, თემი და გვარი. 2. გვართა სხვა-და-სხვაობა: ა) სამეფო სახლი, ბ) სასულიერო ანუ სამღვდელთა გვარები, გ) მეფის მონები ანუ

„მდაბიო ხალხი“, და დ) თავისუფალი ერი. ვ. სა-
ხელმწიფო ხარჯი და ლაშქრობის წესი. 4. მეზო-
ბელ სახელმწიფოებთან განწყობილება: ზავი, კავ-
შირი და ვასსალობა.—კითხვები გასამეორებლად. გვ. 65—73

V. კულტურული ვითარება: 1. მეურნეო-
ბა, დაბები და ქალაქები. 2. გზები და მიმოსვლა.
3. კერძო ცხოვრება, ზნეობა და სწავლა-განათ-
ლება. 4. სარწმუნოება.—კითხვები გასამეორებლად. „ 73—82

და მ ა ტ მ ბ ა :

- I. უმთავრესი თარიღები და ფაქტები. . გვ. 83.
- II. არმაზ-მცხეთის მეფეები . . „ 84.

ქ ა რ ტ ა :

- ა) უუძველესი ბინადრობა ქართველის ტომებისა.
 - ბ) ძველი საქართველო და მეზობელი ქვეყნები 330
წლიდან ქრ. წინ 330 წლამდე ქრ. შემდეგ.
-

შეცდომების გასწორება:

გვ.	სტრიქონი:	უნდა იყოს:
15	ზემოდან	შეუკრებიათ
20	ქვემოდან	10-11 მეორე
23	ზემოდან	16 მიტანების
"	ქვემოდან	9 თითქმის
25	ზემოდან	1 ეგვიპტეს
"	"	2 რამსესს
"	"	11 მუსკებს
27	ქვემოდან	5 გამობრუნებულია
28	ზემოდან	9 კასკები
30	"	14 არამეს
31	"	1 ტიგლატ
32	"	8 გადურჩა
"	"	10 ჰყავდა
34	"	20 ტიბარენნი
40	ქვემოდან	13 აუზები
43	"	3 გაგრძელება
48	ზემოდან	17 მოწმობით
49	ქვემოდან	11 სამმართველო
50	ზემოდან	14-15 მირვან 1-ელმა
52	ქვემოდან	9 დააყენა
54	ზემოდან	19 მოეკვლევიანა
55	"	15-16 რომაელებმა
"	"	21 იბერიასთან,
57	ქვემოდან	5-6 ხმარობდა,
58	ზემოდან	16 მიჰყენენ
60	"	17 ბიჭვინთა
"	"	23 გადავიდა.—
"	ქვემოდან	7 70
61	ზემოდან	7 ცენზორმა;
"	ქვემოდან	6 იგი
67	ზემოდან	7 სახლი
"	ქვემოდან	8 მართლმსაჯულობისათ ვის
72	ზემოდან	16 რომის
74	ქვემოდან	6 სწარმოებდა.
77	"	13 ჯაჭვის
78	"	13 შინაარსიც

თ. ა. მთაფრიშვილისა ღ ამა. წიგნის მაღაზიის
საკუთარი გამოცემანი.

1) ნ. ნიკოლაძე. მამულის სიყვარული და მსახურება	20 კაპ.
2) დ. კარიჭაშვილი. ხუცური ანბანი, მეორე გამოც.	20 "
3) მღ. პ. ცქიტიშვილი. ლოცვანი, პირველ- დაწყებითი შკოლებისათვის ფ. 10 კ., ყლით	15 "
4) ქართული მოძრავი ანბანი ქალღღებზე	10 "
" იგივე, კარტონზე გაკრული	25 "
" იგივე, ორ და სამ-კომპლექტიანი	50 "
5) ს. ყიფიანი. შაქოას ნამბობი.	3 "
6) Архим. Песторъ. Учебникъ Закона Божия	20 "
7) ს. გორგაძე. საქართველოს ისტორია, V. I ისტორიული ქართით, მეორე გამოცემა	35 "

აქვე იმყოფება ხაწყობი შემდეგი წიგნებისა:

1) გუთანი, ოჯახსა და შკოლებში საკითხავი წიგნი, შედგ. ი. თქუცელისა, თ. მთაფრიშვილის და ს. ყიფიანის მიერ, სურათ., მესამე გამოც., ყლით.	85 "
2) ს. ხუნდაძე. ქარ. გრამატიკა პირველ-დაწყებითი შკოლებისათვის, ყლით	20 "
3) ს. რობაქიძე. სამშობლოს აღწერა, საქართ. გეოგრაფიის სახელმძღვანელო, ყლით	60 "
4) არქიმ. ნესტორი (ყუბანისკვილი). ბატონ- დაწყებითი დარიგება საღვთო სჯულის სწავლებაზე	30 "
5) ა. ხახანაშვილი. ბატონ-ყმობა საქართველში	55 "
6) კ. აბაშიძე. ეტიუდები მე-XIX. ს. ქართ. ლი- ტერატურის შესახებ. ტ. I	70 "
7) მისივე. იგივე, ტ. II	70 "
8) ი. შექსპირი. ოტელი, პამლეტი და მეფე ციმ- ბელინი, ყრმათათვის ნათარგმნი ს. ყიფიანისა	20 "
9) მღ. ა. გურსამია. ლოცვანი, ფ. 10 კ., ყლით	15 "
10) ა. ჭიჭინაძე. პირველ დაწყებითი ცოდნა გეოგრა- ფიისა ფ. 50 კ., ყლით	50 "
11) ნ. ნიკოლაძე. ჩემ პოლიტიკაზე	70 "

რუსული და ქართული კატალოგები მსურველთ უფასოთ
ეგზავნებათ.

189